

Antin Lototskyi

АНТІН ЛОТОЦЬКИЙ.

Trylisy

ТРИЛІСИ.

Історична повість - з часів Хмельниччини.

ЛЬВІВ 1910.

З друкарні І. Айхельбергера, Львів Ринок ч. 10.
Накладом Редакції „Свободи“.

PG 3948
. L 69 T 8

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

Подорожний, скажи
Лякедимонцям, що ми
лягли тут їх приказам
послушні...

Напис на пам'ятнику
Спартан під Термопіями.)

I.

Року Божого 1651, як вишневі садочки біля козацьких та міщанських хат-мальованок розповили ся й прибрали ся в шати зелені, як по садках соловейки розщербетали ся й розкували ся зазулі, тоді й до саду триліського сотника Богдана Олександренка прилинула сива зазуленька. Прилинула, сіла-пала на вишенці зеленій і викувала-виворожила Ганні, сотниковій дочці-одиначці долю — дружину любу. Посватав ся до ньої триліський таки козак Семен Чмут, красень на цілу округу.

Обоє вони Ганна з Семеном не від нині знали ся, сливе вже рік цілий щире та палко кохали ся, сливе вже рік цілий на вулицю на розмову любу до себе виходили...

А як Семенова пані-матка, вдовиця Чмутиха до сина вповіла: „Стара вже я, сину, й не сила вже моя хазяйству подолати, в хазяйстві як слід обладу дати, — шукай собі, сину, дружиноньку любу, а мені в хазяйстві помічницю, жени ся, мій сину!“ послухав Семен пані-матчиної ради й послав ся до сотниківни Ганни.

Й Ганна подала рушники.

А як вишневі садочки біля козацьких і міщанських хат білим цвѣтом-молоком по-

крили ся, тоді триліські дівчата подруги Ганніні, Ганні шлюбний вінець вили, тоді сотник весіле справляв золотоволосій дочці-одиначці.

Гей, весілеж то було, весіле! Як Триліси Трилісами то ще мабуть не бачили, не зятами такого. Вже на саму вістку про нього ціле спокійне та тихе містечко заворушило ся. А як вже прийшов час весіля то ціле містечко, цілі Триліси так опустіли гей вимерли. Скрізь стало тихо та глухо немов у пустині. Нігде, в жаднісній хаті ні живої душі.

За те на горі, на замку, в сотника гамірно та людно. Гостий тамечки гостий! І не злічиш! Не лише що ціліснійкі Триліси зібрали ся, але й з околиці, навіть із подальших хуторів, сіл та містечок завітали гості на весіле. А й були тутечки люде всіх станів. Пишали ся тут і козацькі шапки та киреї, були й селянські опанчі та міщанські капоти, а й духовні рясни видніли тутечки.

Та бо й пан сотник не пожалів ні трудно ні коштів, щоб весіле його Ганні, його одиначки випало як найкраще. Музик спровадив таки з самого Києва. Меду, вина та иньших дорогих напиктів було до схочу, а від ріжнородних страв та печив усяких столи аж угинали ся. Всего було доволі. Сотник справив весіле на славу.

Гучно й бучно було на весілі в сотника. Замкові сьвітлиці хоча й які просторі, а не могли змістити всіх гостий. Тож усі перенесли ся на широке подвірє й у сад чималий. На дворі й красше, любійше чим у хаті. Сеж весна. Радісне весняне сонце так і сипле тепленьким золотим промінем із погідного синього неба на зелену й квітчасту землю. Тихий легіт злагоджує палючість сонячного проміння. Вишневий сад, увесь аж білий од рясного цьвіту, так і дише пахощами. Здаєть ся:

вся природа радіє враз із людьми, тішить ся їхнім щастем.

А люди, вони й справді радіють. Уже третій день од неділі почавши забавляють ся, третій день не вмовкають музики, третій день забави танці та пир! Весело людям. Співи, жарти, й сьміхи несуть ся скрізь по замковому обістю й гомоном аж у діброві за Трилісами відбивають ся.

Молодята саме вернули з церкви, від шлюбу. По звичаю кості випили чарку за щастє, за здоровлє молодят. Музики заграли веселої. Молодь пустила ся в танець.

Парубоцтво здебільшого в пишних козацьких строях, бує як орли, вильотами гей крилами маючи й видзвонюючи срібними піджівками. А біля них, біля парубків дівчата в дорогих, пестробарвих строях як метелики вють ся; мають вишивані рукави, брязкоче намисто дороге:

Гарно та пишно виступила молодь до танцю. Та проміж усіх молодий і молода перед ведуть. І строями й уродою!

Як тая зірниця між зірками, як рожа між цвітками оттак пишаєть ся молода між подругами дівчатами. Гарна, гарна як рожа в розцвітї, як сонце в весняную погоду...

Ось і взяв її до танцю перший дружок. Як вітер легка, як пташка звинна вєть ся вона біля молодого козака. Трясуть ся різнобарві квітки її вінця, мають барвисті бинди верх филь золотого волося, дорогі коралі з дукачами побрязкують на лебединій шії, голубий, атласовий жупан приляг до гнучкого стану й аж мінить ся срібними та золотими нашивками й гудзиками, малі червоні черевички тільки мигають у танцю.

А як молода межи дівчатами, так молодий між парубками!

Стрункий гей ялиця, розлослий гей дуб

а сильний гей лев. Танцює земля дивжить під ногами, а танцює наче вихор. Вильоти червоного жупана, гаптованого золотом крилами мають, широкий пояс шовковий поблискує золотими тороками, зелені сапанці брязкотять срібними підківками.

Семен узяв від дружка молоду і обнявши її в стані пустив ся з ньою в танець. Молодята танцюють, а люде дивлять ся й подивляють обоє.

— Либонь не було ще в Трилісах такої гарної пари — кажуть — либонь не було. Гарно дібрали ся. Дай їм Боже, в злагоді та в щастю, на радощах вік звікувати.

Танцює молодь аж земля дріжить а срібні підківки вогню крешуть. А музика грає, жару додає...

А старі посідали довкола: то в саді, то під замком, то на подвірі й приглядають ся веселим забавам мулодіжи та гуторять. Одні глядячи на веселу молодість спогадують свої молоді літа й пригоди, а другі цікавлять ся недавно минулими а то й теперішними подіями.

А було чим цікавити ся, було що розповідати.

В кількох останніх роках стілько пережило ся, стілько перебуло ся. Сеж було часи коли то український народ під проводом батька Хмельницького підняв ся на своїх гнобителів, підняв ся щоби розправити ся з ними за всі кривди, за всі знущання, за нещастя всі. І розправив ся! Увільнив рідну країну з тяжкої неволі, з „іга лядського, єгипетського.“ Жовті Води, Корсунь, Збараж, Зборів, Пилявці бачили вже силу вкраїнського народа, бачили його гнів, пімсту на кривдниках. Та не тільки там! Бачила се ціла славна Вкраїна, як широка й далека! Скрізь а скрізь підняв

ся вкраїнський народ могутньою лавою й очищував Україну від наїзників.

І в скорі по літах горя й неволі настав час свободи. Український народ зажив у себе паном, зажив новим, вольним житєм. Віддихнув свободнійше й з повної, вольної груди грімко заспівав :

„Та не має лучше,
Та не має красше,
Як у нас на Україні,
Де не має Ляха,
Де не мав пана,
Не буде зміни!“

Отся пісня побіди лунала радісним гомоном скрізь по славній Україні. Всі раділи й старі й молоді! Всі тішили ся.

— Щасливі наші діти — каже один як голуб сивий селянин — щасливі! Гей, гей не так то ми вінчали ся, не так брали ся! Бувало й панови йди кланяй ся, щоб позволив повінчати ся, й усяким посіпакам і жидови оплачуй ся щоб церкву божу відімкнув. А то й утікати приходило ся молодятam перед лютим паном, чи вокомоном.

— Ой так, так — відказує другий старець — і мені не хотів пан дозволити жени-ти-ся з моєю небіжкою, царство їй небесне. Гарна була й хотів узяти її до себе до покоїв. І ми обое мусіли тікати й крити ся по лісах та дебрах як звірюки тії. Ми втікли, а пан лютий, що не міг найти нас, замучив мого старенького батька, бо не хотів сказати де ми з жінкою поділи ся. Наблюкавши ся лісами та дебрами, набідувавши ся, зазнавши й голоду й холоду, ми аж тутечки під Трилісами впинили ся. Із під Львова аж тутечки, ая! Більш місяця блукали ся оттак, аж поки тут не добили ся. Тут пан прийняв нас, бо потребував людей, потребував робітника.

Люди слухали оповідання сивоголового старця понуро голови схиливши. Не один із них зазнав у своєму життю чогось такого. На всіх лицах малювалося співчуття.

А старенький вдивився в одно місце не движним зором. Немов побачив тамечки свою минувшину сумну та невеселу, побачив усі злидні й невзгоди, що на його довгому віковому зустрічалися. Немов іще раз переживав ті гіркі хвилі, тую втеку перед лютим та розпусним паном й тую блуканину по густих, непрохідних лісах.

— Тяжкі часи були, гіркі часи — закінчив старець своє оповідання. — Важко й згадувати. Добре, що минули.

— І бодай не верталися — додав другий старець.

— Так, так бодай не верталися — загула громада.

— А воно вже на щось таке заносилося — додав присадкуватий, може сороклітний селянин. — Пани отряслися з першого страху й сипнули знова цілими лавами на Україну!

— Ая, й знова почали силувати людей до панщини.

— Та в нас ще пів біди, боялися. А на Поділлі таке кажуть витворяли з хрещеними людьми що страшило й подумати — замітив хтось.

— Я на власні очі бачив таких нещасних Подолян — вмшався не старий ще козак. — Кілька місяців тому назад їздив я з паном сотником до Чигирини, до гетьмана. Тоді саме прибули теж і селяни з Поділля жаліти ся на своїх панів. Господи, страшно було й глянути на них. Одні були без рук, другі без вух, треті без ніг, з повиколюваними очима... так

тільки повзли по землі. Такі то Ляхи не-люди.

— Гірш звірюк диких! — кричали слухачі.

— Ой так, гірш звірюк — говорив козак даліше. — Та Богу дякувати після останнього гетьманського універсалу, що заборонив Ляхам-дідичам жити на Україні, дали знову драла від нас...

— Дали, слава Богу! А то були вже знов розібрали — притакнула громада.

— О, що вже розібрали то розібрали — обізвав ся плечистий, смаглявий хлібороб, виймаючи люльку з рота. — Ось і наш пан! Після зборівської загоди вернув до села такий вам добрий та милий, хоч до рани прикладай. „Я“, каже, від вас не хочу великих датків. От що сами дасьте те й буде моє! Виж мені кривди не вдієте!“ А за панщину ні чирк.

— Еге, бо мурашки лазили поза шкіру — замітив хтось.

— Бачуть люде, — говорив даліше хлібороб — що панище такий добренький та маленький і згодили ся дати йому плуг волів і чотири міри солоду, щоби не згинув з голоду, як казали. Та згодом усе те змінило ся. Наш любий та добрий пан почав поволи показувати пазурі

— Добре то кажуть: „Пусти пса під стіл, а він лізе на стіл, замітив козак.

— Таки так! Згодом став наш пан — говорив хлібороб — щораз то більше натискати. Збутнів. Де далі став і панщини доправляти ся. Та, хвала Богу, не на довго. Гетьманський універсал і його виполохав із села. Чкурнув він від нас, аж закурило ся за ним.

— Е, з вашим паном то була легка справа — замітив иньший. — Сам не багатий, не

міг держати при собі богацько голоти тай не дуже поривав ся. А от як наш, той гуляв. Набрал собі челяди з усього світа: гайдуків, сабатів, Татарви й так силою змушував народ до неволі. Народ почав був бунтувати ся. Та він ловив проводирів і саджав їх на паль четвертував, обезвічував. Лютував, кажу вам, не гірш звірюки Яреми! Народ тратив уже віру в свою силу. Та ось універсал батька Богдана й тутечки зділав кінець. Понюхавши письмо носом, пан як непришній подралював у свою Польщу, а за ним і вся його голота.

— А в нашій селі — каже один із сьміхом — було їх тих панів щось аж три.

— Три пани, два атамани, а один підданий — замітив хтось із гурту.

— Таки так — притакнув оповідач. — Та небійсь, паношити ся, пиндючити ся вміли. Дули ся й коверзували христянином не гірше: Потоцьких, Калиновських та Вишневецьких.

— Щеж би ні — вкинув ізнов котрийсь, „пляхта уродзона“.

— Так було до війни — тягнув дальше оповідач. Так теж думали поводити ся й по зборівському договори. Та вірвало ся. Народ вже не той став, не дав коверзувати собою, як перше бувало. Побачили наші пани, що вже нікуди, ну й однієї днини всі гарчаком висипали в поле.

— В поле? Чого?

— Як то чого? На жниво, збіже жати.

— Е, йдїть! Пани?!

— Бігме! І пани і панї й панятка. По-ставали в рядї, жали аж гей.

Народ кругом зареготав ся.

— Ха, ха, ха, то десь любо жало ся їм — каже один.

— То десь мозолів набрали ся білі панські рученьки — сьміяв ся другий.

— Може в рукавичках жали? — спитав хтось.

— Вже не приглядав ся — може! — відказав оповідач. — Та вже як жали так жали; хай у рукавичках, хай і під парасолем, але жали.

— Голод не пан! — замітив козак.

— Хай жнуть на здоровле, в нас доволі землі! Тільки хай нас не займають — вповів хтось із гурту.

— Ба де там, — відповів оповідач — як почули про війну, то й те кинули що сами, власними руками понадбали й потягнули за прочою Ляхвою.

— Ха, ха, ха! — прокотив ся сьміх гуртом — Нечиста совість! На злодію шапка горить!

— Хай ідуть на безголівле! Коб Господь милосерний дав, щоб більше не вертала сарана — говорили селяни.

— Дасть Бог, не вернуть — казали козаки — коби лише панови гетьманови в війні пощастило, то вже ми їх сюди не пустимо.

— Хай йому Бог допоможе, хай Бог допоможе — говорив народ.

А в иньшій громадці, де сидять сотник і його найблизші друзи та приятелі, там о. Андрій, триліський парох перед веде. О. Андрій був знаний із своєї веселої та жартівливої вдачі. За тую веселу вдачу його, за жарти та дотепи вдатні скрізь любили о. Андрія. І всюди був він бажаним гостем. Ось і теперки о. Андрій своїми жартами веселими, своїми сьмішками та дотепами розвеселює всю громадку.

— То раз, панове, — каже о. Андрій — був я в одного шляхтича на обіді, а було се вже по тім як то ми справи їм панську шкуру під Жовтими Водами та Зборовом. А був

там на тому обіді й один латинський ксендз. Підпив він собі тай забагло ся йому насміяти ся з попа перед шляхтою. Він і звертаєть ся до мене тай каже:

„Паки, паки,

„Дай, попе, табаки!“

„Браця шляхта“, звернула зір на мене, цікава як то піп відгризе ся, як відріже ксендзови. А я собі думаю: „Пожди, досолою я тобі.“ І мов нічого не було, спокійно добуваю табакирку, отвираю, подаю ксендзови тай кажу:

„Сурзум корда, *)

На, свиняча морда!“

Ксендз почервонів як бурак, а панове шляхта в сьміх аж за боки та за животи брали ся.

— І ніхто не вставив ся ані за „гонор“ ксендза ані не боронив „зневажонеґо обжондку“?

— Ні, ніхто — відповів о. Андрій.

— А то тобі раз „арцикатоліцка“ шляхта, то раз „пшедмуже“ християнства! Но! но! — сьміяли ся слухачі.

— Як ласкаві послухати, панове, то оповім вам іще сторийку, про такого побожного шляхтича.

— Оповіджте, оповіджте, панотче, будь ласка! — просили його довкола.

— Оповім вам — казав о. Андрій — як то один шляхтич молив ся до св. Антонєґо. Прийшов він до косцьола вже під кінець „мши“. Як люде вийшли з косцьола, він упав на вколїшки перед вівтарем св. Антонєґо й почав на голос молити ся: Сьвентий Антонї, благам цен дай мі пінєндзи, абим купіл себе конї“. Аж тут чує: „Не дам ці, галганє, навет і на бути“.

*) Значить: в гору серця (слова з латинської служби божї).

(То, бачите, захристиян уквив ся за вівтарем і говорив відтам). Почувши таку відповідь шляхтич схопив ся наче опарений і як не крикне: „Далесь чи не св. Антоні, але не кпій. Я шляхціц, не позволен на то...“

Слухачі не могли здержати сьміху.

— Бач, який бутний та гордий — говорили — і на сьвятого пориваєть ся.

— О, бутнійших від польської шляхти нема либонь у цілому сьвітї — замітив хтось.

— Не даром то оповідають — каже сотник — що раз якийсь шляхтич заломив ся на леду й тонував наш чоловік змилосердив ся й витяг його з води за чуприну. Виратуваний шляхтич став дякувати своєму спасителеви, та тут де не взяв ся сусід виратуваного, теж шляхтич і каже: „Браце, та він тебе тяг за чуприну!“ „Ейже?“ питає виратуваний шляхтич. „Далібук“ — відказав сусід. „Як так то що іннего“ каже виратуваний і разом із сусідом кинув ся бити свого спасителя за „зневагу“ шляхецького гонору“.

І знов пронїс ся щирий сьміх громадою.

Коли старість оттакечки розмовою, а молодість танцями забавляла ся, влетіли проміж розтанцьовапу молодь два дужі, сьвяточно зодягнені Запорожці. Один вже сивовусий, а другий ще не старий. Співаючи влетіли межі молодь!

Як я молод бував, була в мене сила,
Як Ляхів я боров й рука не трусила.
Та лиха тепер вже літ наших година,
Скоро цвіте й вяне як в лісі билина.
Та хоча вже й зледащів, а ще чують
[плечі,

Поборовб ся ще із Ляшками гречі — виспівував старий сивовусий Запорожець. А його вигляд і будова казали вірити його словам.

— А гей, панове молодці, гей же, Гетманці, годі вам як джигунам біля запасок увиха-

ти ся! Киньте гуляти, а попробуйте з нами, з Запорожцями побороти ся, бо ми борці! Ану, хто з вас відважить ся? Ніхто? Ха, ха, ха! — зареготав ся старий Запорожець глумливо.

— Ну, певно — дражнив ся другий Запорожець — бороти ся, се не дівчатами в танцю обертати.

Молодіж заворушила ся:

— Як ніхто, чому ніхто, з ким хоч боють ся!

— Так, так, ми всі готові!

— Зі мною — кричав один.

— Зі мною, зі мною — добивав ся другий.

— Ні, ні, зі мною — намагав ся иньший

— Я, я боротиму ся — кликав іще иньший.

— Е, як бачу то ви охочі до борби! Побачимо чи зручність та сила в вас така як охота — казав старий Запорожець шукаючи очима відповідного противника. — Ану ти! — звернув ся він до дужого, плечистого козака.

— Добре — відказав козак.

— Панове молодці й ви дівчата щебетюшки, розступіть ся ся зробіть місце борцям — закликав старий Запорожець.

Молодіж розступила ся й станула широким кругом довкола.

На середину круга виступили оба борці: триліський козак і сивовусий Запорожець. Оба борці познимали жупани, засукали рукави й станули проти себе. Як два льви, що лагодять ся кинути ся на себе, щоб роздерти оден одного! Кожен старав ся вхопити противника де найзручнійше! Та довго-довго не вдавало ся се ні одному ні другому. Оба вихоплювали ся один одному з під рук наче вужі. Старий та огрядний Запорожець увихав ся звинно й легко як найлекший вітер.

З цікавостю приглядала ся молодіж борцям. Небаром чимало й старих звернуло увагу на борців і вони підступили ближше. Густо-часто виривали ся з круга молоді наклики:

— Не давай ся, Петре, не давай ся, Петре! На бік, на бік, Петре — кликали парубки на свого товариша.

— Славно, славно, Колодо! — кликав січовик братчикови що звивав ся гей перце. Прізвище „Колода“ відповідало може його огрядному виглядови, та не відповідало зручним і легким як вітер рухам.

Усе парубоцтво стояло, звісно, по стороні Петра. Він жеж мав ратувати честь Трилісян. Старий Запорожець не мав за собою нікого, крім свого товариша. Та він тим не журился, не звертав на се й уваги. Шукав лише способу як би зручно ухопити противника. Вкінці се вдало ся йому. Тепер почала ся борня. Кріпкі, дужі руки борців випружилися, що аж жили виступили на верх, а шиї їх гей всунули ся в плечі. Вскорі лиця обох набігли кровю, вскорі й піт покрив їх і грубими каплями спливав до долу. Оба борці напружували всі свої сили, вживали всіх способів та жаден не міг противника й рушити з місця. Їхні ноги гейби вросли в землю.

Нараз громадою проніс ся поклик:

— Кобзарь, кобзарь прийшов, кобзарь Юхим!

Глядачі заворушили ся. Не звертали вже уваги на борців. Гамір підняв ся наново. Громадками подали ся всі туди, куди прямцював кобзарь.

— Ех, клятий кобзарище, перервав борбу! — сказав невдоволений Запорожець.

— Ніщо! Борбу можна скінчити колинебудь, а кобзаря, та ще й Юхима не все доведеть ся почути — відповів козак.

— Правду кажеш, козаче! — притакнув

Запорожець — Ходімо й ми!

І оба борці подали ся за громадою.

Кобзарь Юхим, що його поява перервала борбу, був уже на подвірі. Повагом наближав ся він до замку підпираючи ся здоровим ціпком. Друга рука спочивала на бандурі, що висіла через плечі.

Сотник, побачивши кобзаря зараз і підбіг до нього:

— А вітай, вітай, старий друже, вітай! Юхиме — кликав він до кобзаря. — Чого так пізно завітав?

— Будь вибачний, Богдане, не міг, годі було скорійше, хоч і як радий був.

— Та гаразд, що таки прибув, не забув на старого друга, — говорив сотник цілуючи ся з кобзарем.

Кобзарь Юхим був давним товаришем Олександренка, ще з Січі.

Привітавши ся, сотник повів кобзаря за стіл і підніс йому чарку меду.

Кобзарь підніс чарку й випив желяючи молодят:

— Будьте здорові як риба, гожі як вода, веселі як весна, робочі як пчола, а багаті як земля сьвятая! Жийте довго й щасливо на славу України!

Молодий і молода подякували кобзареві вклонивши ся йому низенько.

Випивши за здоровле молодят кобзарь не дав ся довго просити, припрошувати, але зараз таки забрав ся до поданої їди.

— Бо я таки — казав він — голоден, з дороги.

Коли кобзар скінчив їсти, покріпив ся, люде обступили його та стали випитувати про новини.

— А що, панове, війна — сказав підсьміхуючись кобзарь.

— Ну, се для нас не новина — відповів сотник. — Дай тільки Господи, щоб ясновельможному панови гетьманови пощастило в війні, щоб удаło ся перемогти, побідити вражу Ляшню.

— Дай Господи, дай Господи, — говорила громада — досить вже нам ся сарана наляла сала за шкіру.

— Е, що в нас, у нас вони ще на такі, боять ся струну натягати — відказав кобзарь — А на Поділї, тамечки вам справжнє пекло! Чого там вони не діють, чого не доказують. Людей як куриї ріжуть, не перебираючи: старих жінок і дітий, усіх катують, калічать, цілі села й міста з димом пускають. Тамечки вже від зими правдива війна. Я місяць тому вернув відтам.

— Чули ми, чули, що сі недолюдки тамки витворяли, Нечая вбили.

— Ой вбили, вбили необачного! Велика се втрата, велика шкода для України, для бідного народа — казав кобзарь.

— Ой шкода, шкода! — казали люде. — Мало хто стояв так за бідним народом, як покійний брацлавський полковник, земля йому пером.

— Вбили, клятї Ляхи, — говорив дальше кобзарь — та не тільки, що вбили, а ще й збиткували ся над його трупом. Й похоронити по христїянськи не дали, нелюди.

— А ви були тоді тамечки?

— А вжеж.

— Оповідajteж нам про се, оповідajte! — простили люде.

— Добре, добре! Я й думу маю про нього. Жаль стало менї доброго козака, от із сього жалю й дума зложила ся.

— Так заспївайте нам її, будь ласка — простила громада.

А кобзар співав старечим та дзвінким
іще голосом :

— Ой у Краснім на ставочку туман осідає,
Чатували козаченьки й у чорному Гаю,
Гей поставив Нечаєнко три сторожі в місті,
А сам засів із кумою шуку-рибу їсти.
Ой засів він коло стола, здрібна промовляє,
Та з кумою із любою мед вино кружляє.
Ой з під луга, з під темного, з під Чор-
[ного гаю

Їде Ляшків сорок тисяч, стережись, Нечаю.
Годі тобі, Нечаєнку, пити та гуляти,
Бери пушки й зарядушки та йди воювати.
Ой заржали кониченьки та посеред гаю,
Кличе козак молоденький: „Тікаймо, Не-
[чаю!“

„Як? Я маю, козак Нечай відсіль утікати,
Свою службу козацькою ногами топтати,
Свою славу козацькою марне потеряти“.

— Славно, по лицарськи відповів! — клик-
нув хтось із громади.

— О, що славно, то славно — притакнув
і старий Запорожець, — зараз пізнати що на
Січі вчив ся козацького звичаю.

Кобзарь співав дальше :

— „Не бійте ся, не бійте ся, пани отамани,
Поставив я стороженьку усіми шляхами.
Ой, ти слуго вірний, рідний ти мій брате,
Ой як прийдуть Ляхи в місто, дай-же мені
[знати.

„А я тебе, пан Нечаю, не забезпечаяу,
Держи собі коня в сідлі для свого звичаю!!!

— Добре радив чура; коби послухав був
його Нечай. — Сказав сотник.

— Ба, коби був послухав! Та не з та-
ких був Нечай. — Відповів кобзар і співав
дальше :

— Він же того й не гадає, коня не сідлає,
А з кумою із любою мед, вино кружляє;

„Ой є в мене козак Шпачок, тото добрий
[хлопець,

Ой той мені подасть знати, коли утікати!“

„А я тебе, мій Нечаю, не забезпечая,
Держи собі шабелечку та під опанчею,
Держи лучок і стріл пучок для свого зви-
[чаю!“

„Сідлай, хлопче, сідлай, малий, коня воро-
[ного,

Та побіжи в чисте поле, чи йде Ляхів
[много!“

Вертавь ся малий хлопець аж із Полон-
[ного:

„Іде Ляшків сорок тисяч но як без одного!“
Як відсуне Нечаєнко від вікна квартиру,
Ой вжеж Ляхи вражі сини та ходять по
[ринку.

Подивив ся козак Нечай в квартиру очима,
Ой вже ляшків сорок тисяч стоїть за пле-
[чима.

Прилетіли до Нечая немудрії вісти:

„Вже твоєї стороженьки та нема на місті“.

— Деж дінула ся сторожа? Втікла мо-
же? — спитав хтось із гурту.

— Ні, не втікла! Ляхи вирізали до одно-
го. І навіть не було кому донести про набли-
женє Ляхів відповів кобзар і дальше співав:

Ой, як крикне козак Нечай на хлопця ма-
[лого:

„Біжи, хлопче, біжи, малий, від хати до хати,
Давай, хлопче, давай, малий, козаченькам
[знати“.

„Ой, як мені, пане Нечай, та знати давати,
Попили ся козаченьки, полягали спати!“

— Отсе погано! — аж скрикнув, не ви-
держав Запорожець — у нас на Січі, за таке
смертю карають!

А пісня співала дальше:

— Ой як тупне Нечаєнко об скамю ногою :
 „Тепер мені одвічати за всіх головою !“,
 Ой як вдарить Нечаєнко об стіл булавою :
 „Оттут мені накладати прийде головою !“
 Ой як гукне Нечаєнко на чуру малого :
 „Всїдлай, чуро, всїдлай, малий, коня воро-
 [ного,
 Ми поїдем на Ляшеньків, хоч нас і не
 [много,
 Геть виріжем вражих Ляхів, геть що до
 [одного !“

— Козак, лицарь ! — не втерпіла, закликала громада.

А кобзар співав :

— Ой ще не встиг Нечаєнко на коника
 [спасати,
 Взяв Ляхами як снопами по два ряди класти.
 Ой не вспів же Нечаєнко на коника сісти,
 Вже став Ляхів, вражих синів на капусту
 [сікти.
 Як зачав же козак Нечай в стремінь ноги
 [класти.
 Узяли ся під коником усї ніжки трясти.
 Як ударить козак Нечай коня острогами :
 „Не торкай ся, вороненький, до землі но-
 [гами !“
 Ой кинув ся козак Нечай до тугого лука,
 Обернеть ся позад себе а вже повно трупа.
 Ой кинув ся Нечаєнко від дому до дому,
 Та зложив же Ляхів тисяч з коний як
 [солону...

Як кобзар співав, а всї були заслухали ся в думу, вїхав у брами замку новий гість — козак на кони. Кінь і козак були запорошені й помучені, з неблизкої, знати, дороги. Ніхто не замів приїзду нового гостя, а хоча дехто може й замів, не звернув на нього уваги. Всї були заслухані в думу й уся їх увага була на неї звернена. Оттак підїхав козак до

самого танку. Що йно тутечки, що йно теперки побачило його пильне воко хозяйки, панї сотнички. Вона відразу, по спіненому кони, по запорошеному одіню, по змученому вигляді козака, пізнала що се не весільний гість, що він у якійсь цілком иньшій справі прибув на замок. І зараз поспішила до козака.

Козак ізняв шапку, поклонився хазяйці й сказав, що прибув від полковника Богуна з письмом до пана сотника, що мусить йому його зараз до рук власних віддати. Панї сотничка й не допитувала ся дальше, але зараз подала ся, щоб покликати чоловіка.

Сотник зараз і пішов у хату. Козак поклонився йому та подав письмо.

— Від пана полковника винницького? — спитав сотник відбираючи запечатане письмо.

— Так — відповів козак.

Сотник розпорядив, щоб подбали про козака й його коня й розломивши печатку став читати письмо.

Був се приказ триліському сотникови, щоб ураз із своєю сотнею вирушив до винниці, до полку, відділя цілий полк рушить до головного табору. Крім сего була ще дописка щоб сотник старав ся крім реєстрових козаків привести й як мож найбільше охотників.

Прочитавши письмо сотник зараз пішов між гостей, щоб їх звістити про приказ полковника Богуна.

А за той час, як сотник відійшов до хати, як читав письмо, кобзар Юхим співав дальше свою думку:

„Ой, узяли вражі Ляхи чуру притомляти,
Взяв ся чурі маленькому коник потикати,
Взяли чуру маленького цюркою крутити,
— Скажи, скажи малий чуро чим Нечая вбити?
„Не знаєте, вражі Ляхи, чим його убити?
Срібним гудзком посьвяченим рушницю

[набити]!“

Узяли ся вражі Ляхи тузики вривати,
 На козака на Нечая куленьку зливати.
 Ой як стисне козак коня острогами,
 За ним Ляхів сорок тисяч з голими шаблями.
 Ой пустив ся Нечаєнко з гори на долину,
 Пошпотав ся під Нечаєм коник на дитину,
 Зловив його пан Борейко з коня за чуприну.
 Ой, вдарив ся козак Нечай по полах рукою:
 „Ой прийдець ся розлучить ся з дітьми та
 ! [з жоною.
 Тепер вже ви, вражі Ляхи слави доказали,
 Що козака тай Нечая за чуприну взяли“.

Тут кобзар придав своєму голосови
 глузливу закраску.
 Співав :

„На добридень, козак Нечай, як ся нам тут
 [маєш,
 Що ти собі лиш погадав, вже в руках
 [зістаєш!
 Годіж тобі вражий сину Ляхів воювати,
 Требаж твою кров козацьку з ляцькою
 [змішати.

Нараз глузливий голос кобзаря перемі-
 нив ся в сумно тужливий :

„Ой, котрий козаченько буде з вас у місті,
 Поклоніть ся моїй жінці, нещасній невісті.
 Нехай вона назбирає срібла, злота досить,
 Нехай мене викупляє тай останку просить!“
 Не хотіли вражі Ляхи срібла, злота брати,
 А веліли Нечаєнка в дробен мак сікати.
 „Гей, молоді козаченьки, котрий буде в місті,
 Поклоніть ся матусенці нещасній невісті.
 Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче,
 Ой над сином над Нечаєм чорний ворон
 [краще!“

За час за годинку, за малу хвилинку,
 Качаєть ся Нечаєва головка по ринку.

Ой не дбали вражі Ляхи на козацьку вроду,
Рвали тіло по кавалку й пускали на воду!”

Серед жіноцтва почув ся тихий, придушений, а то й голосний плач. А десятилітний Олександренків син Андрійко не видержав — скрикнув:

— Ух, кляті нелюди! Й не було кому відомстити Нечаяву смерть.

А очі малого хлопця аж горіли жаждою відомстити.

— Було кому, хлопчику, було! — відповів кобзарь. — Відплатив ся їм за се винницький полковник Богун, добре відплатив ся. Чули мабуть? — звернув ся він до людей.

— Ні не чули, ніщо не знаємо! Розповідajte нам, розповідajte, дідусю!

— Ну, як цікаві слухати то й оповім, як се було. Десь у місяць по вбитю Нечая підійшли Ляхи під Винницю. В Богуна було тоді всего на всего три тисячі козаків. Він вислав до Хмільницького просити помочі а сам придумав спосіб, як тимчасом затримати Ляхів до приходу помочі. Як лиш Ляхи показали ся, Богун вийшов на проти них, але після першої стички кинув ся на втеки, перебрав річку й замкнув ся в монастирі, що за рікою. Ляхи думали, що на козаків напав страх і вони вдосвіта пустили ся потоптом на монастир. Та на ріці заломали ся й кілька сот вельможної шляхти пішло на дно ріки. То, бачите, Богун, сподіючи ся, що Ляхи підуть на монастир казав ще з вечера прорубати лід на ріці, а коли на ніч затягнуло на ново тоніським льодом він велів посипати лід соломкою. Поляки не розгляділи ся, ну й пішли під лід, риbam на сніданє. Калиновський сим дуже розлютив ся й постановив конче взяти Богуна. Та мимо всіх змагань йому се не вдало ся, хоч Богунови не ходило о се, щоб боронити твердині, а лиш,

щоб як найдовше задержати ворога під Винницею. Він цілий час турбував їх наглими нападами та несподіваними вилазками, так що не з медом приходило ся Ляхам.

— О, Богун то полковник над полковники — закликав Запорожець.

— Й батько Хмель з усіх полковників найбільш нашого любить і поважає — додав сотенний писар.

— Він і варта того! — замітив ще там хтось.

— Калиновський щораз більше лютив ся і конче хотів здобути твердиню — говорив далше кобзарь — але тільки дурнісінько простояв кілька день. Тверді мури монастиря й хоробрі козацькі груди кріпко видержували напір хоч і сильнішого від себе ворога. Аж тут прилітає з військом Ляндскоронський. Він утікав перед козацькою погонею. Гнав ся за ним уманський полковник Глух. Почувши про се Ляхи, що облягали Винницю кинули весь табор з усім привезеним і нагарбаним добром та чим скорше дали ногам знати.

— Ха, ха, ха — засьміяв ся весь гурт.

— Зовсім як з під Пилявців — замітив хтось.

— О з них славні втікачі, — докинув иньший.

— Але й утеча їм не помогла — продовжав кобзарь — козаки гнали ся за ними аж до бору й убили більш тисячі панів. Все їхне добро і їх харч дістав ся козакам. І вельможні пани що їм вдало ся втікнути заїдали на Великдень не білу паску а несолені коржі. А й ті були через половину з лободою. Ая!

Втім роздав ся грімкий голос сотника Олександренка.

— Панове громадо — говорив він кланяючи ся народови — дозвольте мені до вас слово держати.

— Говори, говори, пане сотнику! — загула громада в відповідь.

— Саме дістав я від винницького пана полковника приказ, щоб як найскорше рушати з військом до Винниці. З Винниці враз з цілим полком рушимо до головного табору. Отже я, панове козаки, розпоряджую й наказую вам, щоб ви вже через завтра були готові до походу. Позавтра раненько рушаємо в дорогу. Тепер ще до вас панове міщани, слово! На вас лишаю оборону міста, колиб зайшла потреба, колиб випадком ворог настиг тутечки. Намісь себе лишаю осавула Данченка. І прошу в усіх справах відносити ся до нього й його! в усьому слухатися. І ще одно! Панове громадо! Теперішня війна буде люта відай чи не лютійша від попередної. Ворог збере всі свої сили проти нас! Тож і нам треба буде виступити з відповідними силами. Тому відзиваю ся до вас, панове селяни і міщани, кому дорога воля України, кому не хочеть ся пропадати, гинути в ляцькому ярмі, бути панським бидлом, хто не вагуєть ся, не боїть ся віддати жите за рідний край — хай вступає в охотне військо й ураз із нами козаками рушає на війну.

— Ми всі, ми всі підемо! — закричала міщанська й селянська молодіж.

А й старші обзивали ся:

— Тай нам годі дома сидіти, коли ворог грозить вітчині. І ми йдемо.

А сотник говорив дальше.

— І так, панове, не довело ся мені справити весіле як яло ся, як сього звичай вимагає. Та хай вибачить мені чесна громада й моя дочка й ти, пане зятю. Военні часи — годі інакше. Скінчимо щасливо війну, справимо весіле вдруге. Тож не смути ся, доню! — звернув ся до дочки. — Не смути ся й тим, що зараз на початку приходиться ся тобі розлуча-

ти ся з чоловіком. Такий козацький звичай!
А тиж козачка...

Ганна весь час гляділа на Семена. Її очі шукали його зору. І сумний її погляд стрівся з поглядом чоловіка. Семен був невеселий, та старався не дати пізнати сього по собі. Тому скоренько й відвернув свій зір від її очий. Стиснув тільки руку молоденької, любої дружини...

— Та поки буде похід, поки буде війна, нині ще в мене весіле! Гей музики — крикнув сотник — грайте, грайте веселої! Нічого сумувати.

II.

Третього дня після весіля в сотника, в п'ятницю ранесенько, іще сонце не зіходило, як уже цілісінькі Триліси заворушили ся. Скрізь запанував незвичайний рух.

На козацьких обістях чистили й сіддали коні, готовили зброю. Козацькі жінки, матери та сестри ладнали чоловікам, синам та братам всілякі припаси на дорогу. А все спішиться, бо час наглить.

Ось уже коні й осідлані, до виїзду готові. Іржуть та нетерпеливо гребуть землю копитами. Козаки в повній зброї виходять із хат. За ними виходять їхні сім'ї. У виходу пращають ся. Жінки й діти плачуть, кидають ся чоловікам і братам та батькам на шиї. Козаки впокоюють їх як можуть, як уміють.

— Цитьте, цитьте! — говорять вони — нема чого плакати. Миж не на віки розлучаємо ся. Війна, дасть Бог, скоро скінчиться й ми знову вернемо. Нема чого плакати!

Та сліз не вдержиш...

Батьки й матері благословлять синів на дорогу. Сини клонють ся низько під благословенство. „Батькова й материна молитва зо дна моря виймає“.

Ось там молодий козак розпрощавши ся з сімєю, виїхав за ворота тай завернув у бічну вулицю. На скраю тієї вулички, на воротах стоїть молода дівчина й пильно, нетерпеливо глядить уперед себе. Визирає когось.....

Побачила надїзджаючого козака. І відчинивши швиденько ворота, стрілою вибігла проти нього.

— Ах, я так вже довго тебе тут чекаю! — закликала дівчина до козака.

Козак зіскочив з коня й припняв його до стовпа в воріт. Дівчина кинула ся йому на шию. Козак обняв її палко, горяче пригорнув її до своєї кріпкої молодецької груди.

— Коб знав, як довго я вже тут жду — говорила дівчина.

— Не міг, кохана, скорше, хоч і як спішив ся, не міг. Нім нагодував та вичистив коня та зброю приладив, то й час мнув.

Дівчина не робила вже козакови більше ніяких докорів. Вона була щаслива, що її милий був біля ньої і він чув ся щасливий край своєї чорнобривої любки. Та не довге було воно, те щастє. Відігнав його від себе та від любки сам таки козак, що обізвав ся, щоб перервати мовчанку.

— Галю, чи дуже скучати, тужити-меш за сей час, як мене тутечки не буде? — спитав він.

Галя задріжала. Згадка за розстанє прошибла її наче студена стріла — хоча ще від позавчора знала про се, хоч і перед тим знала, що війна неминуче наступить, бо скрізь говорили про се. Але таке близке, таке близесеньке розстанє! Вона ніщо не відповіла на зловіщі слова козака, лиш глянула на нього сумно своїми карими очима. В очах сьвітили ся сльози.

Козак палкійше пригорнув любку до груди. Дівчина повисла на шиї козака й вибухла ревним, голосним риданєм.

— Гнате, Гнатику, не кидай мене! Я вмру. згину без тебе! — говорила крізь риданє.

— Цить, цить, моя миленька! Цить, Галю, не плач! Тиж знавш, що я мушу їхати, що в сьому не моя воля. Яж на те козак. Та не жури ся, не вбивай ся. Війна скінчить ся, я верну й тоді вже ніколи, ніколи не розлучимо ся — успокоював козак дівчину.

Вона старала ся здержати сльози, здержати риданє, та не її сила се була. По добрій аж хвили сяк-так успокоїла ся. Тоді обізвав ся козак:

— Ну, мені пора відїзджати! Прощавай, Галю, прощавай, моя миленька.

І поцілувавши ся з Галею, як стій скочив на коня, щоб дівчина не задержала його довше.

— Прощавай, — сказав ще раз — і не вдавай ся в тугу та моли ся за мене, щоб Господь милосерний беріг мене на війні.

Ударив коня острогами й пігнав. Та весь, час поки їхав вулицею, що при ній була Галина хата, держав зір звернений у сторону, де стояла його любка, де стояла Галя.

А Галя стояла недвижно на воротах і тужним повним несказаного болю зором дивила ся за відїздаючим любчиком. Колиж він зник їй із очий, вона як стій метнула ся в сторону, кудюю відїхав козак. Гнала ся, гейби хотїла дігнати його, гейби хотїла задержати.

Та не дігнала. Козак, утерявши дівчину з очий пустив ся як вітер у сторону замку, де був назначений збір трилїської сотні. Не питав навіть на се, що дорога знімала ся сильно в гору.

На майдані, біля замку зібрало ся вже чимало козаків. Не трохи й охочих, добровольців зійшло ся.

Деякі з козаків сидять уже на конях. А деякі стоять біля коней, держуть їх за повід та розмовляють із своїми сім'ями. Бо багато сімей прибуло ще й тутечки, щоб лише як мож дальше відсунути важку хвилю розлуки. Стоять козаки з сім'ями та пращають ся, розмовляють.

Ось чорновусий, присадкуватий козак дає зарядження жінці, як має вести господарство за той час, як його дома не буде.

— Гляди, щоб сіно на час було викошене й звезене, щоб не замгло. А й службу наглядай, щоб не дармувала, бо ти знавш, що хазайське око коня тучить.

— Не жури ся, всего догляну як слід — відповіла жінка.

— Ну, за товар ачей же не потребую тобі нагадувати — тільки на лису та багру вважай більше. Багра вже в тих днях матиме теля — говорив дальше журливий козак. — А як би війна незараз скінчила ся то мусітимеш сама й жнивом заняти ся. Не знаю чи даш собі раду?

— Дам, дам — заспокоювала його жінка.

— Колиб годі було самими домашніми обробити ся, обжати ся то треба буде принаймити женців — радив дальше козак. А там знова старенький батько каліка без одної ноги, опираючи ся на палиці наказував сина, як має на війні поводити ся.

— Не виставляй ся, сину, без потреби на ворожі кулі, жите людське дороге, але й не зроби сорому нашому козацькому родови. Розправляй ся сьміло й уміло з ворогом сину. Нехай ніодин удар твоєї шаблі, ніодна куля твогого самопала не піде на марне. Відомсти їм за обиду, що заподіяли клятї твоїй нещасній сестрі. Я й сам пішов би, жажда

пiмсти пре мене туди, та старiсть й калiцтво не пускають.

Син слухав мовчки батькових наук! Сильною рукою держав за поводи баского коня, що нетерпеливо рвав ся наперед i бив копитом об землю. I молодий козак нетерпеливо вижидав хвилi, що в нiй буде мiг пiмстити ся на ворогах за зневагу, за знеславу сестри. Він ледви тямить її, сестричку Ірину, ще малим був. Тодi саме настановлено було в сьому полкови, де служив його батько, як i в усіх козацьких полках полковником Ляха намість Українця. Сей Лях сподобав собі був Іринку. А вона, Іринка була дуже, дуже гарна дiвчинка. Одного разу виправив полковник його в далеку небезпечну дорогу. Виправивши батька з дому, напав у ночі на їх хутір i пiрвав Іринку тай — збечестив її нещасну. Іринка зі стиду та з сорому втопила ся. Батько вернув із дороги калiкою, без ноги. Іринки не застав уже в живих...

Отсе затамив собі хлопець із дитячих лiт, або радше не він затамив, а батькові оповiданя вбили йому в пам'ять се все. Батько його від тої сумної події загорів ненавистю до панів. В тiм дусі виховував він i сина.

I тепер, коли батько пригадав синові його обов'язок, станула йому вся подія живо перед очима. I його молоді очі горіли теперки неменчою жаждою пiмсти як i старечі та грiзні очі батька.

Оттак виправляв батько сина одинака на вiйну.

А на другому кінці старенька бабуся також виправляла сина.

I вона теж напоминала сина, щоб берiг ся, щоб непотрiбно не виставляв ся на небезпеку. Тільки вона вже не давала йому наук, щоб берiг лицарської, козацької чести й сла-

ви. Материне серце бояло ся сього а зрештою сього й не треба було. О так, не треба було! Лицарь Гнатишенко не потребував сього. Кожня битва, від Жовтих Від почавши, вкривала його імя все новою славою. Ні, Гнатишенко не потребував таких напімнень.

Козак, що відїхав коло воріт любку, віхав між козаків і станув поруч иньших.

Та й не розглянув ся гаразд, як біля нього явила ся й його дівчина.

— Ти тут?! — скрикнув козак мило здивований.

Дівчина ніщо не відповіла на оклик козака, лише станувши побіля коня, сперла ся обіруч на луку сідла й мовчки вдивила ся своїми карими очима в любого козака.

Козак нахилив ся до ньої й узявши її руку в свою шептав-говорив їй ласкаві слова.

А дівчина слухала його, свого любка з розясненим лицем і немов у сему небі витала. Призабула на близку розлуку, в тій хвили-призабула!

Відділ козаків все більшає і більшає. Все прибувають нові. Окремо позад козаків станули охочі з посполитих та з міщан. Як неоднакова одежа в охочих так і оруже в них неонаке. Сей перевісив через плечі рушницю, той заткнув за пояс пістолі та шаблюку припняв до боку, а тамтой тільки здоровенне ратище взяв із собою, а ще иньший заткнув тільки косу сторчаком. Є й тутечки, між охочими кінні та далеко більше піших. А за ними станули підводи навантежені збруєю, стріливам, одежою та харчами.

А на обістю в сотника теж рух, теж метушня. Тамечки наймит запрягає пару коний до здоровенного, сильно залізом окутого воза. Сотничка й Ганна враз із служницями виносять із хати, з комори всяку всячину та

вкладають до широкого воза. По один кінець воза складають вудженину, сало, сушену рибу, хліб, сухарі, всілякі крупи, мед та інші напитки, а по другий кінець одержу таї білі. А парубки зносять і складають в возі порох, кулі й оруже всіляке.

Ось віз уже й навантажений та парою сильних коний запряжений. Ось наймит виїхав із подвіря та прилучив ся до інших підвод.

Тимчасом, другий наймит вивів із стайні пару осідланих уже коний. Один білий як молоко, се кінь сотника Богдана Олександренка, а другий вороний се кінь сотникового зятя, Семена Чмута.

Ось і вийшов сотник із Семеном з хати. На сотнику синій парчевий жупан і зелені сап'янці. При боці дорога, з золотою рукоятю шабляка, за поясом, за шовковим теж золотом окуті пистолі. За ним вийшла й сотничка з Ганною та з синком Андрійком. Вийшла й старенька Семенова мати вдовиця.

Перед хатою вони ще раз розпрацали ся. Сотничка сумна на виду та вона зуміла вдержати слези. Вонаж уже навикла до сього! Нераз же чоловік кидав дім і її, щоб іти на війну проти ворогів України, нераз!

Не те Ганна! Вона кинула ся Семенови на шию й вибухла голосним плачем-риданем.

Семен обняв молоду жінку й поцілував горячо в уста.

— Не плач, не плач, голубко моя! — потішав він її — Дасть Біг ми не забаримо ся. я верну цілий та здоровий! Тоді вже заживемо обоє щасливо. Не плач, не сумуй. Проти Бога, щоб дозволив мені таї батькови таї всім нам цілим здоровим та з славою домів вернути й здобути повну й трівку свободу нашій дорогій Україні.

Оттак успокоював молоду жінку Семен та дарма! Вже й сотник й сотничка старалися успокоїти її:

— Не плач, доню, Семен же не один іде на війну. На теж він і козак! Не смути ся, доню, не плач — успокоювали її батько та мати.

Та годі було вгамувати її. Вона й сама гаразд се знає, що так мусить бути, що сього не відміниш та чиж її сила вдержати слези.

Семен на силу ледво звільнив ся з її обіймів. Звернув ся ще до своєї неньки старенької, щоби й із ньюю розпрощати ся тай благословліне взяти на дорогу, на війну.

— Бувайте й ви, мамо здорові! Поблагословіть мене, прошу.

І старенька вдовиця благословить сина дряхлими, дріжучими руками. Й серед благословліня як не кинеть ся, як не припаде до сина, як не зарідає спазматичним плачем:

— Сину мій, сину, Семеночку мій. Навіщо ти кидаєш мене, навіщо ти лишаєш мене тутечки самісіньку. Щож я сирота без тебе діятиму.

— Мамо, мамуню, успокойте ся, що вам?! Яж не навіки відїжджаю, яж поверну, яж верну ся до вас! — успокоював син розжалену, розтужену матір. Лагідно звільнив ся з неньчиних обіймів і швидко скочив на коня. Сотник уже давно був на кони.

Іще одно, останне: „Бувайте здорові“, ще одно: „прощайте“ й оба виїхали з подвіря.

А сотничка, Ганна, Андрійко й Семенова мати ще довго, довго стояли на рундуці за відїжджаючими сумний зір шлючи, тужливі очі за ними видивляючи. Аж поки оба їздці не скрили ся перед їх очима за високим частокілем замку. Аж тоді відійшли в замкові світлиці.

Тимчасом сотник виїхав поперед сотні. Махнув пірначем. Загуділи литаври, засурмили сурми й відділ із пяти сот кінних козаків рушив наперед.

Гарно та стрійно виступали триліські козаки, довгим, рівним рядом.

За ними, за козаками поступало охотне військо, теж стараючи ся йти з ладі та порядку.

А за охотниками їхали підводи, вози навантажені стріликом та харчами.

Військо йшло серединою шляху. Боками йшли сімї. Богато сімей вийшло випроводжати своїх батьків, синів, братів та чоловіків аж за місто.

День був гарний, ранок чудовий. Сонце що саме підбило ся в гору, обзолотило білі кучеряві хмарки на сході неба. Трава й цвітки аж угинали ся під тягарем срібножемчужної роси. У збіжах що вже геть-геть високо були вигнали ся, підпільтькали перепелиці, в зеленій буйній траві стрекотав коник-стрибунець.

А в воздухах уносив ся жа́воронок і співав свою ранішну пісню. Лагідний, тихий легіт ніс ся, провівав полем. А від його тихого подиху філювало рівними філями збіже й трава. А в лісі, в дуброві там соловейко лящів, свої чародійні співи видзвонюючи. Гарний тай любий був ранок..

Тихо, поважно йшов відділ козаків. Вийшли такечки аж гень-гень далеко за місто. Тут щераз пристанули, щераз, в останнє розпрощали ся з своїми сім'ями...

Похід рушив знову, подав ся наперед. Сімї остали ся на місці.

І знов запанувала тишина, глибока тишина. Нараз з посеред козаків роздала ся пісня, з пятьсот молодецьких грудий добула ся вона

й розлягла ся широкими збіжистими полями,
а густі дуброви ньюю відгукнули ся:

„Розлили ся круті бережечки гей-гей по
[роздолі,
Пожурились славні козаченьки гей-гей
[у неволі,
Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці, не жу-
[рять ся
Посідлайте коні вороненькі... садовить ся.
Та поїдем у чистеє поле, у Варшаву
Та наберем червоної китайки та на славу.
Гей щоб наша червона китайка не злиняла
Та щоб наша козацькая слава не пропала.
Гей щоб наша червона китайка червоніла,
А щоб наша козацькая слава не змарніла.
Гей у лузі червона калина похилила ся,
Чогось наша славна Україна зажурила ся.
А миж тую червону калину та піднімемо,
А миж свою славну Україну гей-гей роз-
[веселимо.

— понесло ся з козацьких грудий..

Похід віддаляв ся щораз більше, щораз
більший простір дороги, що широкою білою
стягою стелила ся проміж зеленими полями й
левадами, ділив похід від сімей, що все ще
стояли на місці й сумовитим зором пращали
відїзджаючих.

Небаром похід скрив ся, зник за обрієм.
Сімі постоявши ще хвилинку, завернули до мі-
ста, до своїх хат.

— Господи сьвятий, який сей сьвіт гар-
ний, як любо в ньому — говорив старесень-
кий дідусь, плентаючи ся позаду вертаючих,
до другого ледви чи молодшого від нього ко-
зака — тількиб жити в ньому, веселити ся та
Бога хвалити! А тут!... І чоґож то?! Чи мало
людям землі, чи за тісно! Землі доволі, тіль-
ки жий та втішай ся сьвітом, раєм земським

Так ні! Мусить загарбати ще й чужу землю, мусить других понево лювати, силувати служити собі. А Христос учив, що всі люде рівні що всі брати!

— Все на те, щоб заспокоїти свою захланність, свою гордість — відповів другий старець.

— Так, так, — відповів перший. — Але ми Українці, ми ніколи не пхали ся насильно в чужу землю, ніколи не старали ся поневолювати других, ніколи! Тим можемо похвалити ся.

— Воля для Вкраїнця дорожше всего, то якжеж може її в других віднимати.

Вскорі опустіли поля, тільки здалека-далека лунала ще пісня:

А миж тую червону калину піднімено
А миж нашу славу Україну гей-гей
[розвеселимо.

III.

Не стало в Трилісах козацтва й затихло, заніміло місто. Затихло так немов усе жите замерло в ньому! Нема, не слідно ні давнійшого руху ні гамору давнійшого. Дівчата не виходять вечерами на вулицю. Нема до кого. Навіть і діти, і тії тільки рідко коли вибігають на вулицю грати ся. А як бува й вибіжить котре — то не на довго...

Всіх а всіх обняла важка задума...

Робота робить ся по полях, по городах, бо мусить робити ся — робить ся, але тихо, беззвучно. Не чути сьміхів, ні жартів, ні пісень веселих. Весела пісня нікому й до голови не приходить. Чиж може бути інакше, коли там десь далеко доля Вкраїни рішаєть ся, коли тамечки далеко сам цвіт народу наставляє

свої груди, виставляє своє жите на небезпеку.

Й усіх що лишили ся дома, в Трилісах, думки витають далеко-далеко між козаками молодцями. Що то там із ними дієть ся, як їм ведеть ся? Чи перемагають ворога, чи уступають перед ним? Чи волю, чи неволю добудуть Україні? Усіх думки тамечки в таборі витають. Кожен рад би ясненьким соколом перелинути далекії простори, щоб дізнати ся що тамки в таборі дієть ся, щоб побачити своїх найблизших: чи живі, чи здорові, чи вже може, що не дай Боже, покинули сей сьвіт, покинули їх, покинули Вкраїну й перенесли ся в красший, лучший сьвіт де вже не має „ні болізни ні воздыханія“. Радіб злинути там та годі, не має в людини бистрих, соколиних крил — вони тільки в думки й єсть! І сумують люде, тужать матери за синами-соколами, жінки за дружинами любими, дівчата за любчиками дорогими. Сумують люде, а тут як на лихо „ні вітру, ні хвилі“ з табору, від козаків. Навіть не знати де вони обертають ся!

Посумніло містечко, пропала жвавість та веселість. Глухо, тихо по вулицях. Не чутно ні гамору, ні пісні гуртової. Хиба десь на самоті заведе яка дівчина пісні — та пісня ся тиха-тихесенька, а сумна, тужлива аж за серце хватає.

Сумує містечко, а й на замку, в сотника не інакше. Сотничка, хотяй і вештаєть ся скрізь по хазяйстві, хоча скрізь пильним хазяйським оком доглядає, скрізь ладу пильнує, хоча й не вперше доводить ся їй самій на господарстві лишати ся — але й у ньої не має тієї давнійшої живости й веселости, що то ними колись увесь сум з посеред окруження прогоняла. І вона — по хазяйстві ходить тай сум та задуму за собою водить.

То сотничка, а що вже Ганна! Як снасть одна, як причинна ходить. Ходить а за ньюю й перед ньюю сум і туга широко стелють ся. Ніяка робота її небереть ся. Руки з безсиля опадають. Сяде край вікна, чи шити що чи вишивати — то шив, шив а там і руки опадуть у подолок, шитво з рук випаде, голова похилить ся, важкі думки обсядуть її.

— Що там мій Семен дів? Чи здоров, чи верне щасливо, чи може згине, на віки покине мене, а з иньшою жінкою сполучить ся: з моголою сирою. А може нещасний і могили не має, може чорний ворон його білі кости степами розносить. І мимоволі тиснуть ся їй на думку слова звісної пісні, і мимоволі шепчуть їх бліді уста:

„Ой там козаченько
 Лежить край степоньку,
 Йому очі видзьобує
 Сивий соколонько.
 Змивають голівку
 Дощі майовії,
 Розчісують кучерики
 Терни густенькіі.
 Змивають голівку
 Та дощі дрібнії,
 Висушують його тіло
 Та вітри буйнії“.

Уста шепчуть слова пісні, а з очий рясні сльози лють ся. Де їх, сих сліз стільки набереть ся в людей?!

А вийде мати, погляне на дочку, питає:

— Чого ти плачеш, доню?

То вона матери в відповідь:

— Я не плачу, мамо.

— Не плач, доню, не жури ся. Плачем тут ніщо не вдієш, плач нічо на се не поможе, а радше пошкодить. Змарнієш, збліднеш, засмутиш Семена як поверне.

— А як не поверне — вирветь ся Ганні з уст.

— Господи! Ганю, тобі що? Чого тобі такі страшні гадки приходять до голови? Не вдавай ся в тугу, Бог ласкав! Тай не яло ся жінці-козачці так на дусі впадати!

— Чогож ніхто з них ніякої вісточки не передасть?

— Може вони в таких сторонах, що нема куди, нема як вістки передати. Може ворог перетяв їм дорогу, або що.... На війні всіляко буває — сказала мати — Та май надію, що вже не довго ждати й скучати меш.

Оттак потішала бідна мати розтужену дочку. Красшої потіхи не знала, не вміла найти, не вміла подати.

І дочка дальше сумом сумовала, дальше в тугу вдавала ся.

Часом вибіжить до свекрухи, до старої Чмутихи, матери Семенової.

А сеся мати! І вона цілими днями лиш про свого сина, про Семена думає, не знаючи, не віддаючи що з ним дієть ся. Чи він здоров та веселий про між козацтвом пробував й слави лицарської собі добуває, — чи може вдруге вженив ся

Та взяв собі паняночку
В чистім полі земляночку
Без дверець і без віконця;
Лежить синок проти сонця.
Та на кублинку головою
Прикрив личко муравою...

А може, — може лежить в чистім поли непохований і нема йому

Ані трумни, ані ями,
Ані батька ані мами,
Ані кому задзвонити...

Хиба чорний ворон йому похорони справляє

На його білому тілі сїдає,
Йому очі випиває
Бїле тїло коло жовтої кости обїдає

а кости козацькі, лицарські кости розносить
по широких степах.

Оттакі страшні, такі болючі для материн-
ського серця думки навідують ся до ньої, не-
покоять її стару голову день у день. У день
думки, а ночами сні страшні!

І мучить ся старенька мати, тужить по-
биваєть ся, слези проливає. А тут хочаб ві-
сточка від сина, хочаб невеличка потїшенька
для її наболїлого материнського серця.
Нема!

Тільки їй і лекше стане, бодай щото, як
невїстка її, як Ганна прибіжить на часочок
до ньої.

Обоїх одно й те саме лихо гнете, обоїх
те саме горе давить, — в обоїх одно на душі.
І обоїм лекшав на серці, коли разом запла-
чуть. Зійдуть ся обов то ніпрощо иньше не
говорять, лиш про сього, що найблизший і
наймилїйший їх серцям, про Семена. Сні свої
оповїдають собі взаїмно та потїшають ся як
можуть.

Тільки їм обоїм і полекші, як на самотї
разом ізйдуть ся.

І оттак усі сумують! Навіть малий Ан-
дрїйко сотниченко, навіть і він не той став.
Як давнїйше був він веселий, з дїтьми грав ся,
вїчно на булиці пустував, скакав, так тепер
його тамечки ні слїду. Не той став! Посумнів,
споважнів. Усе лиш якийсь задуманий хо-
дить..

Тільки його розради що лук гнучкий. Із
ним він теперечки майже не розлучаєть ся! Раз-
ураз натягає його та мірить у щонебудь. Влу-
чати вчить ся. Мірить у ворон, воробців та в

усякі інші птахи, а то й так до ціли стріляє. Вже такої вправи набрав у ціляню з лука, що часом той на лету птицю влучить. І се тішить, радує його.

— Ото як би тепер тутечки битва була — думає він собі — дав би ся я їм, клятим вороженькам у знаки. Пімстив би Нечая й усіх, усіх тих, кого вони кляті замучили.

І біжить до матери.

— Мамо, мамо! Я нині вже пять птахів застрілив із мого лука! Тільки одного хибив. А отсю ворону, мамо, на лету поцілив — хвалить ся він матери.

— Гарно, сину, гарно! Добрий козак буде з тебе — каже мати й гладить свого Андрійка по русій головці та всьміхаєть ся сумовито... Ой так, так козак! Не так то й далекий вже той час коли й із ним прийдесть ся їй розлучитись, коли й сина прийдесть ся їй виправляти на війну.

Оттак минає день за днем. Немов ті мари блукають, сновигають люди. Непереможний сум і туга важка придавляє їх серця. І ждуть чогось, виглядають чогось. Дивно! Чи то раз вже була виправа, чи раз війна була, а ще ніколи вижидане не було таке важке, таке нестерпно важке! Якась непевність давить вижидуючі серця, усі думки захоплює. А від козацтва, а з табору не має ні вістки ні слуху...

IV.

Аж як триліські царини вже жовтіти стали, як збіжа колосисті золотом вкривати ся почали, як уже жита й пшениці під гострий, зубатий серп почали просити ся — аж тоді вернуло ся козацтво до Триліс...

Вернуло, та не все!... Чимало завзятого козацтва, юнацтва хороброго, лицарства слав-

ного лишило ся там на боввищі, покривши козацькими-молодецькими тілами нещасні берестецькі поля, буйні свої голови за свободу землиці рідної, за волю рідного народу поклавши. Із п'ятьсот козацтва вернуло ся не більше триста! А з двох соток охотників і п'ятьдесятка не вернула ся.

А й ті, що вернули — багацько з них було ранених: посічених, порубаних, постріляних багацько.

А всі разом сумні-сумні! Наче ніч тая темна та чорна обняв усіх сум тай горе. І давить і гнете!...

Не їхали за вертаючими вози повні добичі, повні скарбів та збруї ворожої. Не багато вернуло й тих возів, що з ними вирушили були з Триліс на війну. Тіж, що вернули, їхали порожне, — ба, ні не порожне: везли на них козаки тяжко ранених, що не могли вже на конях вдержати ся.

Увійшли в ворота містечка запорошені, виниділі; буйні козацькі голови до долу схиливши...

І вийшли напроти них свояки їхні. Побачивши вернувших уже й не питали ніпрощо. Усего догадали ся, дорозуміли ся. Не так, тай не такі вертали вони, їх батьки, чоловіки, сини, брати після Жовтих Вод, Зборова, Пилявців... ой не такі!

Віхавши в місто козаки порозходили ся з своїми родинами по домівках своїх.

Тільки громадка осиротілих сімей лишила ся біля замку... Чимала громадка! Лишила ся, щоби довідатись від сотника про своїх батьків, чоловіків та синів, що погинули на війні.

Сумні, невеселі стояли вони всі. Для них уже не має й надії, тієї надії, що ще нині рано сьвітила їм. Поворот козаків розвіяв і сю

останню невеличку потіху, страшна чорна дійсність прогнала блідий промінь надії.

Вийшов пан сотник і поклонився громаді. Громада відклонила ся йому. І він був невеселий та не показував сього по собі.

Підступив насамперед до старого дідуся.

— Ваш син, Петре, хоробро бив ся. Вже коли внав, умирав а ще не давав Ляхам пардону, стріляв поки сил стало і ще не одного Ляшка післав на той світ. Славно вмер ваш син, а й ми по козацьки поховали його... Ага, вмираючи, кликнув іще до нас: „Братці, кому з вас Бог позволить вернути домів, скажіть мойому батькови, що я пімстив ся на кривднику нашої родини!“ Ось я й сповняю його волю тай доношу вам, старенький, про се. Ви знатимете мабуть, кого мав ваш син на думці.

— Щеж би ні?! Знаю, батьку, знаю! А кож би иншого, як не полковника Сспацкого, кривдника й знеславника нашої Іринки.

— Так, значить, син із ним розправив ся.

Старенький поклонив ся сотникови до землі:

— Так, розправив ся! Дякую вам, пане сотнику, що не забули за мойого сина на чужині, далеко від роду, дякую за вістку добру, що син мій по лицарськи згинув! Обіцяв ся мені вишукати нашого ворога й пімстити на нїм ганьбу та смерть Іринки й додержав слова. Дякую вам, пане сотнику за гарну вість.

— І ваш чоловік, Ганно, погіб як козак! Дай Боже кождому козакови так умерти — звернув ся він до чорнявої молодиці, що стояла сумна-пресумна — чотирих райтарів кинуло ся було на нього. Двох із них післав він

на той сьвіт, а й других двох не пустив без карно — добру дав їм відплату. Славно вмер ваш Григъ, Ганно.

Молодиця теж поклонила ся сотникови. Й її сумний вид розяснив ся трохи.

Сотник перейшов до старенької бабусі.

— А про твого Андрія, бабусю Гнатишихо, й пісню зложили. Ось і я з ньої дещо зтямив;

„Ой виїхав Гнатишенко на воронім коні,
За ним Ляхів сорок тисяч женеть ся в погоні.
Хочуть Ляхи Гнатишенка, хочуть упіймати,
Козаченька молодого в неволю забрати..
Ой як крикне Гнатишенко: Гей Ляхи трикляті,
Не вам, не вам Гнатишенка в неволю піймати.

Дальше співаєть ся, бабусю, як твій Андрій гуляє на воронім та голови Ляхві як маківки стинає.

„І вже — каже пісня — вже струмками пото-
[ками ляцькая кров леть ся,
Аж тут куля зрадливая повітрям несеть ся
І Гнатишенка козацьке серце прошиває
І козацьку кров червону з серця виливає“...

Оттаку пісню зложили, паніматко Гнатишихо, про твого сина Андрія. Всі її співають. Тільки моя стара память не змогла всего зтямити. Там іще співаєть ся, як Ляшня кинула ся на нього, як хотїла його на дрібен мак посікти, та налетїли товариші й відбили козацьке тіло й похоронили як слід із збруєю лицарською й китайкою червоною. Так воно й було, матусю! Тїште ся, що такого синалицаря виховали для України...

І поморщене лице старенької бабусі Гнатишихи заясніло гордостю, згорблена спина немов випростувала ся. Вона гордила ся своїм сином, що так по лицарськи віддав своє

молоде житє в борбі за волю рідної країни, гордила ся й тим, що славне козацтво пошанувало її сина козацькими похоронами, що пісню зложило про нього. Се все вменшало важкий її біль за втратою любого сина.

Оттак обійшов сотник усіх, нікого не минув. Кожному вповів слово добре, кожного потішив.

І незабаром від сотника вийшли й тії, вийшли з замку та стали розходити ся по своїх домівках. На їхніх лицах не видно було вже так великого суму, як передтим. Потішало їх се, що їх сини й чоловіки згинули хоробро, як козакам-лицарям годило ся, за волю рідної землі.

А за той час як сотник розмовляв ся з посиротілими, як потішав їх — молодий козак Гнат, подав ся до містечка й тамечки завернув у бічну вуличку — до своєї чорнобривої любки, до Галі. Її чомусь не було між людьми, що вийшли напроти вертаючого козацтва, чомусь не бачив її. Козак їхав сумний, пресумний. Що се? Чому вона, Галечка його та не вибігла проти нього. Може перестала любити його й иньшого покохала?! Е, ні! Се не можливе! Як він може й думати щось таке?! Він жеж знає як Галя його любить, як кохає його. Нараз страшна гадка, страшний здогад шибнув йому в голову: може її вже на сьвітї не має, може вмерла з жалю та з туги! І козак ударив коня та стрілою, вихром погнав ся до обістя Галі. За хвилину був уже край воріт. З трівожним, дріжучим серцем подав ся в Галину хату.

Він іще ніколи не був „у ньої“. Тільки на воротах та на вулиці видали ся. В хату її не важив ся доси заходити. Та тепер не зважав нінащо. Отворив двері... В хаті не було нікого. Тільки мухи гуділи роями. Було їх, аж чорно...

Нараз із постелі зірвала ся Галя й повисла на шиї любого козака.

— Ти вже приїхав, ти приїхав! Ах яка я щаслива, яка щаслива. Мені сили вернули.

— Ти хора?

— Ні, ні вже не хора, не хора; Я була хора, дуже хора; думала, що вже не побачу тебе. Та се вже минуло ся! Я тепер здорова, щаслива, бо ти при мені! — лепетала дівчина спаленими горячкою устами.

Гнат обняв дівча в стані й вдивляв ся в її бліде, вихуділе лице.

Голубко, ясочко моя! Пощо було так у тугу удавати ся, в розпуку попадати. Бачиш, до чого се довело: розхорувала ся таки на добре. А ось я вернув, вернув цілий, здоров...

— Се ніщо, Гнате, ніщо, се вже пройшло, минуло ся. Я чую, що я вже здорова, зовсім здорова. — і дівчина ще кріпше обняла козака, ще палкійше до нього пригорнула ся. В одній хвилі розвіяло ся, минуло ся їх горе. Вони знов чули ся щасливі, безмежно щасливі.

* * *

Розпрощавши ся з громадою сотник подав ся в замкові сьвітлиці.

Тутечки сидів уже Семен із Ганною. Семен оповідав жінці про себе:

— Як ми полишили Триліси — говорив він — так мені якось сумно було, так сумно! Здавало ся мені, що я вже більше не побачу ні Триліс, ні тебе, ні матери. Всілякі чорні думки снували ся мені по голові. Обганяв ся я від них як міг, та годі було обігнати ся. Роями обсідали мене, як та комашня. Що йно як ми вже сполучили ся з головним табором, серед брязкоту збруї та воєнного гамору й шуму я трохи, бодай що то успокоїв ся.

А Ганна уважно слухала його оповідання й стала відтак і собі оповідати.

— А я цілісінський час не могла обігнати ея від тих чорних дум. Як день так ніч непокоїли мене. Навіть у снах не мала я спокою, хоча й як тяжко приходило ся мені вснути бодай на хвильку. Кілька раз сніло ся мені, що десь ніби сокіл летить понад замок, а я в нього питаю: „Що там із моїм Семеном, що він дів, де він? У відповідь почула я тільки зловіщий крик, а раз, було то в неділю, почула я віразно слова: „Згинув, згинув Семен!“

— Се тому, що ти вічно лиш над тим роздумувала. А ось бачиш, не сповнило ся!

— Богу дякувати! — сказала Ганна й говорила дальше:

— Від того сну я не мала спокою ні хвилиночки. Усе мені здавало ся, що ти вже не живиш, що впав у борбі. І я докоряла собі, що пустила тебе.

— Бідна! — сказав Семен з жалем і пригорнувши молоду жінку, додав уже весело: — Та вже скінчило ся. Тепер то ми заживемо щасливо, в купочці, тепер то вже ніщо не розлучить нас. Гей, гей тото захазяйнуємо в двов. Увесь сьвіт нам завидувати ме щастя!

На сі слова ввійшов сотник;

— Оповідає тобі Семен свої пригоди, що? А подякуй йому, Ганусю, що твого батька виратував від смерти. Як би не він, то можеб ти була вже й не оглядала мене.

— А се як? — спитала Ганна налякано.

— Як то, як? На війні, доню, на війні. — говорив сотник усміхаючи ся й приглядаючи ся молодій парі. — Загнав ся я був у борбі за далеко, відстав від своїх і клятв Ляхва обскочила мене гей саранча, з усіх боків.

— Господи! — зітхнула Ганна.

— Я відбивався як міг, та їх перевага була. Уже коня були положили піді мною. Я вже й думаю: „Ось уже і кінець мій!“ Вже наготовився був вмирати, дорого хотів продати своє життя. Аж тут, де не взявся, налетів твій Семен із кількома товаришами й виратував мене з небезпеки, з ляцьких лабет. Замість моєї душі, що вже готовилася розпрощатися на віки з тілом, ляцькі душі, чи мало їх розпрощалися з сим світом, бо наші шаблі не дармували! Так, так, доню моя, подякуй Семенови, що бачиш іще в живих старого батька.

— А ти мені ніщо й не казав — звернулася Ганна до Семена, глядячи подячним зором на чоловіка.

— Бо небуло що. Сеж звичайне козацьке діло, обов'язок наш.

Нараз за дверми почулися голоси. Семен зірвався:

— Мої мамуня прийшли! — сказав.

І вибіг до другої кімнати, вибіг, щоби привиталися з старенькою матір'ю.

А за ним вийшли й сотник і Ганна.

V.

Третього дня після повороту триліських козаків із під Берестечка була неділя.

Церква була повнісінька. Чимало народу стояло ще на дворі перед церквою. І козаки і міщани зібралися численно.

Уся церква аж сяла від світла. Перед намісними образами палали в ставниках ясним світлом грубі воскові свічки. Кругом них і коло самих образів світилося чимало свічок і лямпок. Посеред церкви горів сивим світлом срібний павук. Скрізь по церкві розносився милий запах кадила. Филями по церкві стелився дим із кадилиці й клубами зносився в гору, під баню.

Правобіч церкви стояли чоловіки. Попереду козацька старшина, а за нею рядові козаки та міщани.

Попереду всіх, перед царськими воротами стояв сотник Богдан Олександренко. Стояв із похиленою головою й тихо читав молитви. Молили ся й прочі козаки, й міщани молили ся. І жіноцтво, що стояло лівобіч, теж було затоплене в молитвах. Шепіт молитов ніс ся церквою, переходив і на двір, де теж усі були молитвою зайняті.

А понад тим усім лунав голосний спів о. Андрія, дяків, та піддячих.

Після евангелія вийшов о. Андрій перед царські ворота й почав говорити проповідь.

— Брати, други мої — говорив панотець. — Невесела година настала! Ворог, наш лютий ворог, що із під його кормиги ми що йно вибили ся на волю, він знов дістав над нами перевагу. І гордий на свою побіду без сумніву нападе небаром на нашу Україну, щоби її вдруге підгорнути під свою владу, щоби вдруге поневолити її, поробити з нас своїх рабів. Не веселий час братя мої! І нам треба добре призадумати ся, що нам діяти. Ворог безперечно всі свої сили кине на наш нещасний край, щоби за одним замахом нас раз на все придавити, знищити, щоби ми вже ніколи не важили ся підняти, щоби і думати про щось такого не посьміли. Але нам братя не яло ся впадати на дусі, не яло ся в розпуку, в безнадію попадати. Ні, і ще раз ні! За нами-ж не лиш Берестечко! За нами Жовті Води, Корсунь, Збараж, Зборів, Пилявці! Що проти тих побід порожене під Берестечком! Се треба нам тямити й зібравши всі наші сили, всю витривалість і завзяте виступити сміло проти наїзника. Нам треба показати, що, в нас доволі сили, щоби відплатити йому, щоби не пустити його до себе. А те несподіване пора-

женє, те нещасне Берестечко, воно не лише нехай не відбирає нам духа, але противно — нехай буде для нас наукою. Із нього, із того поражєня повинні ми й можемо багато навчитися. Звісно-ж, що нема ніщо лихого, що на добре не вийшло би. Так теж і поражєнє війск наших під Берестечком не пропаде марно й воно матиме свої добрі наслідки, коли тільки будемо вмiли, як слід вихіснувати його! Треба значить, призадумати ся над причинами нашої невдачі. Які-ж вони, сї причини?! Найбільша й найважнійша з усіх них, се недостача віри в свої власні сили. В нинішньому євангелії, чули ми, що сказав Ісус Христос апостолам: „Коли матимете віру як гірчичне зерно й скажете горі: Перейди відси там! — вона перейде, ніщо не буде вам неможливе“. Так, братя мої, се одна з головних хиб наших, що ми ніколи не віримо в свої власні сили, а все спускаємо ся на чужу поміч. І щож? Ось і маєте наслідки сього. Зрадливий союзник покинув нас і ми зараз і стратили віру в побіду. Коли-б не се, коли-б у нас була віра в свої власні сили, не втішав би ся тепер ворог побідою, ні! Але братя, будьмо певні, я вірю, твердо вірю сьому, що наш ворог передчасно сьвяткує побіду. Після Берестечка наступлять не Жовті Води, не Корсунь не Зборів, а ще сьвітлійша, ще більша побіда. Я вірю в се! Із ваших очий бачу, що й у вас є тота віра! Тож не падаймо на дусі, а сьміло глядим вперед, у будучину. Берестецьке поражєнє нехай буде для нас школою й наукою в наступаючій війні, в будучих битвах. І дасть Біг се поражєнє наше буде першим і останним“.

Свою проповідь закінчив отець Андрій словами:

— Дай Боже, ясновельможному пану гетьманови як найскорше й гідно відплатити во-

рогам за Берестечко, дай Боже всім нам діждати ся тої хвилі, коли ворог наш і думати не сьмітиме про загарбанє нашої рідної землиці, дай Боже всім нам діждати ся тої хвилі, що наша Україна свобідна, вільна буде розвивати ся й кріпшати та гараздом і сьвітлом науки буде пишати ся. Амінь.

Оттак говорив панотець Андрій. Люди слухали проповіді з напруженою увагою. Палка проповідь додала духа всім, збільшила їх завзяте...

Козаки на знак, що готові боронити Україну до останньої каплі крови, голови покласти за неї, під кінець проповіді добули шабель до половини.

Поважні та бодрійші й завзятійші виходили люди з церкви. В очах усіх сьвітила ся надія, а з лиць била певність, що правда таки візьме верх над неправдою, над кривдою. Ще не вмерла козацька мати! Поки в козацьких руках є гострі шаблюки, поки рушниці, самопали за плечима, поки одно бодай козацьке серце беть ся на Україні, поти ні Лях, ні який иньший ворог не сьмітиме безкарно знущати ся над козацьким краєм, не сьмітиме безкарно й сягнути по власть над Україною!

Поважні та бодрі й завзятійші виходили люди з церкви...

Вертає нарід із церкви тай гуторить проміж собою. Гуторить, говорить і про те що було і про те що буде.

— Правду говорив панотець, що найбільше таки тому побідили нас Ляхи під Берестечком, що ми не вірили в свої власні сили, сьвяту правду. Кілько то разів могли наші наскочити на ляцький табор й розмести його, в пух розбити ще нім станули під Берестечком. Та що — пан гетьман бояв ся виступити з власними силами. Все ждав Татар. А та-

тарський хан, він умисне спізнився — говорив один козак.

— Повідають, була між ним а Ляхами якась тайна умова — вкинув другий.

— А щож! — відповів перший — Се ясне як сонце. Всіж бачили як нерадо і нещиро помагав він нам.

— Так, так! Тай мимо того зразу була перевага по нашій стороні.

— І була би до кінця, колиб зрада Татар та не викликала була в нашім таборі замішаня, коли-б батько Хмельницький не пігнався був за Татарами, щоб їх завернути

— То, то, то! Помочі з Татар не було майже ніякої й усі те бачили, а як вони втікли то всі голови потратили! А все лише через те, що ми не віримо, або з мало віримо в свої власні сили. Колиб були не зважали на зраду Татар і всіми силами вдарили були на ворога заким йому прийшла на поміч свіжа, сильна артилерія, ми без сумніву були би горою.

— Тай те добре казав о. Андрій — замітив иньший, — що Берестечко буде для нас наукою на будуче: ніколи а ніколи не спускати ся на чужу поміч, лиш на свої власні сили.

— Мабуть і пан гетьман не стане вже опирати ся на чужих силах, а на своїх власних.

— Пан гетьман і під Берестечком хто зна чи не дав би був собі ради. Не з таких халеп приходило йому викручувати ся й він усе вмів собі поради. Та тут кажуть, його власне нещастє вивело його з рівноваги — говорив сотенний писар Каюк.

— Домашне нещастє?! Яке нещастє?! Що за нещастє?!... — питали зацікавлені люди.

— Яке? Жінка зрадила. Знюхала ся

з гетьманським скарбівничим Ляхом як і вона

— Ляха все до Ляха тягне. А пан гетьман, кажуть дуже любив її.

— Ще й як! За неїж і з Чаплінським пожерли ся.

— І так клята відплатила ся йому!

— Га, Ляшка! Ось і наука для кожного Українця, не ріднити ся ніколи з Ляхами. Де Ляшка вйде в дім Українця там уже нема добра а пекло.

— Не даром же й у пісні співаєть ся:

„Ой на горі опеньочка, на долині гречка,
Ой не сватай Русин Польки, буде суперечка.

— Або тота — каже другий:

„Біда Польку спокусила,
Пішла Полька за Русина.

Русин каже: Полька в поле!

Полька каже: Колька коле“.

— Ой так, так! Жінки Ляшки се для наших людей найбільше нещасте. Вони то вміють походити коло чоловіка, щоби перекабати його на своє. Ласить ся й ласить ся коло нього як кітка, поки з Русина не стане найзавзятійший Лях.

— А діти, там де мати Ляшка, напевно вже будуть Ляхами й ненавидітимуть народність і віру своїх батьків гірш родовитих Ляхів.

— Таки так, найліпший примір маємо на Яремі Вишневецькім. Його батько був іще щирим Українцем, а син...

— І не казати! Ніякий родовитий Лях таке не витворяє як він.

— Ой так се дика звірюка в людським тілі!

— Сеж знана річ, що найзавзятійше проти противника виступає свій зрадник.

— А в їх у нас тих перекинчиків, в.

— Щеж би ні! Таж уже майже всі визначніші роди поляшили ся. Всі ті Вишневецькі, Сінявські, Сапіги, Дідушицькі, всі вони потомки колишніх руських бояр. А тепер вони Ляхи: поляшили ся, полатинцили ся для роскоші панської, для лакомства нещасного й чужим, яко то кажуть богам вислугують -ся...

— Та цур їм, тим панським зрадникам, перекинчикам клятим. Баба з воза, коням лекше; Україна без них обійдець ся.

Оттаке говорили старші Трилісяни з церкви йдучи...

Окремим гуртом вертало парубоцтво. вони, парубки гуторили про всячину тай теж здебільша про війну. Звіснож козацька молодець так про щож інакше їй розправляти тай іще в такий час!...

А як уже відійшли спорий кусень від церкви затягнули гуртом пісню:

„Ой почувайте і повідайте,
Що на Україні повстало,
Що за Дашовом, під Сорокою
Множество Ляхів пропало...”

Грімко, зично лунала пісня з сотки молодецьких гурдій:

„Ой диви Ляше; що козак пляше
Тай на воронім перед тобою,
Ти, Ляше, злякнеш, із з коня спадеш,
Сам присиплеш ся землею.
Ой чи бач, Ляше, що по Случ наше,
По Костяную могилу,
Як не схотіли, забунтували
Тай утеряли Україну...”

Поволи порозходили ся люди по своїх хатах. Але молодіж довго ще гуляла вулицями містечка.

І довго ще лунали містом пісні.

„Заженім Ляха, вражого сина
Аж за Дунай глибокий...
Ой нависли Ляшки нависли,
Як ті ворони на вишні,
Не попустимо Ляхви із Польщі,
Поки нашої життяї.

— співало козацьке парубоцтво.

VI.

Минуло ще декілька днів...

Наставав робочий час, час жнив і містечко почало поволи прибирати звичайний вигляд, вигляд який буває в мирні та робочі дні. Люди поволи забували про тривогу війни. Або хоч і не забували, так не думали про неї. Готовили ся до праці, до жнив. Частенько виглядали в поле та оглядали колосисті царини, чи не час би вже житам сріблестим та золотистим пшеницям під гострий серп. А хліб, Богу дякувати, вдався, зародив як ніколи. Пишно буявють збіжєві лани, важким колосем у літньому вітрі до матери-землі схиляють ся, як дитина до неньчиного лона. Недовгий уже час як задзвонять лискучі серпи, залунають веселі пісні обжинкові жвавих женців та жниць, стане на полях кіп як зір на погідному небі. А відтак круторогим робота! Заскриплять вози під вагою чималих колосистих снопів, наповнять ся стодоли й обороги, стануть високі стоги. Трилісяни, дякують Богу за гарний врожай. Не буде голоду, не буде передновку. Тішуть ся, радіють люди.

Аж ось одного дня роздав ся з майдану голосний звук литаврів.

Скликали козацтво на раду.

Заворушили ся козаки, заворушили ся й міщани. Кождий кидає всяку, і яку би там не

пильну роботу та спішить на майдан. Кожний цікавий чого се козацтво на майдан, на раду ззивають, над чим радити будуть?

І скоро почав широкий майдан наповняти ся народом. Козаки стають по середині майдану, тісно рамя об рамя, творячи в середині порожній чотирикутник задля старшини.

А за ними, за козаками стають гурмою міщани. Тутки теж і жонота: козачки й міщанки.

Гамірно на майдані. Люди гуторять, розправляють про се, чого саме зівано раду, чого скликано козацтво. Та ніхто сього не знає...

Та ось вже і пан сотник вийшов із замкових сьвітлиць, а за ним уся проча старшина: отаман, осавул, хорунжий, писар.

Увійшов пан сотник із старшиною в середину чотирикутника й станув на підвисшеному місці.

Ось він уже й знімає шапку, кланяється низко громаді й говорить, як у дзвін дзвонить:

— Панове козаки й ви панове міщани, дозвольте мені до вас слово держати...

— Говори, говори, пане сотнику! — загули козаки в відповідь, схиляючи буйні чуприни, у відклон.

На майдані стало тихо, хоч маком сій.

А сотник говорив дальше:

— У важній справі скликав я вас на раду, панове козаки! Саме нині, перед хвилею пригнав гонець із Винниці, від вельможного пана винницького полковника Богуна з полковницьким приказом до нашої сотні. А пише він ось що!

Тут сотник дав знак сотенному писарови й сей отворив письмо та став читати в голос:

„Пану Сотникови Богданови Олександренкови й славному козацтву триліської сот-

ні від винницького полковника Івана Богуна поздоровлене й приказ.

Відомо чинимо Тобі, Пане Сотнику й Вам, триліське, лицарське Козацтво, що лютий наш ворог Потоцький рушив із усіма силами своїми, враз з катом нашого народу Яремою Вишневецьким на Україну, щоби її знищити й зруйнувати й усіх нас, споконвічних мешканців тієї землі перемінити знова в своїх підданих, у... „бидло“ ясневельможних панів. Нашим найсвятійшим обов'язком перед Богом і перед Вітчиною нашою найдорожшою є не допустити до сього й відперти, прогнати наїзників. Ми свідомі сього нашого святого обов'язку й сповнимо його як слід козакам і вірним оборонцям вітчизни. Тож отсिम повеліваємо й наказуємо вам, що слідує: Як найскорше понаправляти укріплення вашого міста й замкнувши ся в укріпленнях вижидати ворога. Коли ворог надійде, задержати його скільки мож найдовше коло вашого міста й ніяким чином не здавати ся йому. Війска нашого полку ще не всі постягані. Як зберу всі сили, тоді вирушу проти ворога. Тимчасом забавляйте його як найдовше в себе. Тримайте ся сміло й хоробро як вірні, й правдиві сини України.

Дано в нашому полковому місті Винниці року Божого 1651. місяця Августа.

Іван Богун, винницький полковник, рукою власною“.

— Чули, панове? — спитав сотник, коли писар скінчив читати.

— Чули, чули, пане сотнику! — відкликнули ся козаки й міщани.

— Й зрозуміли! — говорив дальше сотник. — Вельможний пан полковник винницький приказує нам замкнути ся в нашому містечку й здержати ворога, що з величезними

силами тягне на Україну, як можна найдовше, щоби пан полковник міг за сей час зібрати всі свої сили й скіприти їх. Панове козаки-молодці й ви панове міщани! Вкладаючи на нас так важний обовязок, вельможний пан полковник, зробив нам не абияку честь. Він жеж віддає в наші руки долю своєї побіди, долю цілої України. Ми маємо задержати, спинити ворога й недопустити, щоби він напав на неготові ще сили наші перед часом і розбив їх.

— Здержимо, не пустимо їх, вражих синів!

— Провчимо їх, покушають клятї, як смакує козацька шаблюка!

— Не пустимо їх безкарно!— гукали козаки довкруги.

— Але, панове, — говорив дальше сотник — вам слід також і те тямити, що ворог наш тягне з величезною силою війська й не легка се буде справа здержати сі сили. З таким числом оружного народу, яке в нас є, виступати проти такої перемагаючої сили — се значить іти на неминучу смерть. І хто з нас лишить ся тут, у місті сей буде мусів рішити ся на се! Наша ціль, наше завданє не перемога ворогів. Се не в наших силах, про те нема що й думати! Ми маємо тільки здержати їх і так улегшити, приготувити побіду над ворогом. Ми маємо так довго здержувати ворога поки останний з нас не наложить головою! Тому я, панове, звиваю вас, кому з вас не хочеть ся ще вмирати, кому власне жите дорожше над добро й спасенє України, сей нехай чимскорше кидає наше містечко й шукає собі безпечного захисту деінде. Тут його нема, усіх нас, що тут лишимо ся жде неминуче смерть, геройська, славна смерть, бо в оборонї рідного краю, в оборонї рідного народу, але все таки смерть. Тож іще раз кажу, кому жите

дорожше за волю, дорожше ніж добро і щастє рідного краю, рідного народу, сей нехай таки сейчас збирає що можна взяти й чим-скорше кидає наше місто, бо ворог уже недалеко, в Паволочі. І найдалше за яких два, три дні буде тутечки...

Заворушили ся козаки, заворушили ся й міщани.

— Ніхто, ніхто з нас не кине міста! Тут ми родили ся, тут зросли, тут і помремо. Всі ляжемо головами, а не втечемо соромно перед ворогом. Красша смерть як неволя. Ми всі, всі готові на смерть! — загули, закричали козаки й міщани, а за ними й уся жонота.

Сотник уклонив ся громадї.

— Дякую вам, панове громадо, дякую вам! Я сподївав ся сього. Будьмож завсїгди готові! Лагодьте оружє, порох, кулі і все що потрібне до оборони, направляйте вали, щоби гідно по козацьки стрїнути нашого ворога. А тепер покищо прощавайте, панове громадо — сказав сотник.

— Оставай ся здоров, пане сотнику. — відгукнула ся рада.

Сотник іще раз уклонив ся громадї й вийшов із ради та подав, ся до себе, на замок! За ним вийшла й проча старшина.

Поволи й увесь народ почав розходити ся.

VII.

А тимчасом пан Потоцький вирушав уже з чималим військом із Паволочі на Триліси.

Невесело рушав польський табір із Паволочі, де простояв кілька днів на спочивку.

Щеж би! Втратили тутечки, у Паволочі найзавзятїйшого вояку ляцького, найлютїйшого ненавидника козацького, втратили того, що всїм Ляхам додавав завзятя та запалу, скріпляв їх духа — втратили князя Ярему Вишневецького.

І то ще як несподівано, як нагло!

Ще в неділю на воєнній раді, яка відбувала ся таки в його наметі, був князь Ярема здоровісінський. На тій раді переважила його думка. А радив він не йти на зустріч війську Хмельницького тепер, а тільки йти до Київа тай тамечки сполучити ся з литовськими військами, що йшли Ляхам у поміч під проводом литовського гетьмана князя Радиви́ла тай що йно тоді скріпленими силами виступити проти українського гетьмана. Отся рада переважила на раді й князь Ярема зза того сильно радів. На radoщах і видав він у себе пир і гостив у своїому наметі панів цілісіньку днину. На пирі був увесь час незвичайно веселий. Частував разураз гостей тай сам пив, як ніколи. Другого дня він зів кавунів і напив ся меду. І з того, кажуть, і захорів. Захорів а через кілька днів і душу віддав. Всі Ляхи за ним дуже жалували. Один тільки Потоцький, хоча на зверх і показував смуток, сказав навіть до сліз зворушуючу бесіду над домовиною князя Яреми, але в дусі радів таки, що не мав вже суперника до слави воєнної, якої так дуже бажав, а якою не міг засяти в очах ляцької шляхти поки жив славлений нього князь Ярема. Не міг, хоч не меньше лютував, хоч не меньше мучив і катував безборонних українських жінок і дітей, від славного з звірскости й люто́сти князя Яреми!...

Зраділо ляцьке військо, вельми зраділо, коли вступило в околицю містечка Триліс, так зраділо, що в одну мить і призабуло на свій іще недавний смуток ізза смерти князя Яреми Вишневецького.

Якже-ж бо й не радіти було Ляхам?!

Доси, куди тільки не переходили, скрізь а скрізь стелила ся перед ними одна-єдина, страшна, непривітна пустир. Цілі села, міста цілі, всі хутори — поруйновані, пусті, безлюдні.

Харчів нігде а нігде навіть і за великі гроші не мож було Ляхам роздобути, бо мешканці побачивши, що годі їм опирати ся перемагаючій силі наїзника, самі палили, з димом пускали свої оселі, хліб ховали у землі й крили ся по лісах. Палили й млини, щоби польські війська не могли збіжа змолоти на муку, як що й роздобули би де його. Та не кінець на тім!

Як було в початках війни, у 48-ому році, так і тепер скрізь по Україні пійшли гайдамацькі загони. Ляцькі війська вступали в Україну, як у пекло. Скрізь, куди лиш доводило ся переходити Ляхам, скрізь як з під землі виростили й нападали на них гайдамацькі загони. Вони теж ломили мости на перевозах, нищили дороги, відбивали в Ляхів вози тай коні. Ой, не солодко приходило ся Ляхам на Україні!

Тож, коли найшли ся нараз у багатій, залюдненій й хлібом покритій, управленій околиці, дуже, а дуже зраділи Ляхи.

А околиця й справді була гейби рай. Роскішно зеленіли сади кругом багатих хуторів та пасік. На розлогих полях хвилював спілим повним колосом незжатий іще хліб. Чудова й богата була околиця, справді наче, „медом і молоком текуча“.

Потоцький постановив використати сю нагоду, щоб заохотити військо, що вже сильно на дусі підупало було, до завзятя та витревалости піднести його знеможеного духа.

Тож у повному гетьманському строю, з самоцьвітною булавою в руках, виїхав він перед чоло війська й піднявши ся на стременах промовив:

— Панове шляхто лицарська й ви хоробрі жовнірі! Не легка була наша дорога, наш похід по Україні. Приходило ся нам тут зазнавати й голоду й холоду, а й прикляті гайдамацькі загони своїми несподіваними засідками й нечайними нападами давали ся нам до-

бре в знаки, дошкуляли нам. Та ви, лицарська панове-шляхто й ви хоробрі жовнірі — тут пан Потоцький узяв ся перехвалювати витривалість і хоробрість свого війська, щоби зеднати собі його прихильність — ви все те видержували й видержали хоробро, як і годить ся во-якам, оброньцам загроженой ойчизни! Дякую вам, панове! Ваша витревалість дає запоруку, що ми знову вийдемо побідно з тієї війни з бунтівниками. Бо й Господь Бог не забуває за нас! Ось він справив наш шлях, завів нас в богаті й людні околиці. Буде чим підкріпити опалі сили тай заосмотрити ся запасами на будуче; на пізнійше. Жовнірі! В нагороду за вашу вірність і витривалість позволяю вам нині погуляти собі в тих богатих, „медом і молоком текучих“ околицях. Все що ні попаде в ваші руки, все ваше. Гуляйте, забавляйте ся з дівчатами та молодицями тутешних хуторів. А тутешні Українки, кажуть, дуже гарні — додав усміхаючи ся. — Я даю вам на нині цілковиту волю.

— Славно, славно! — закричало, загукало військо — віват, нех жиє наш гетьман ясьневельможни, нех жиє!

Потоцький уклонив ся злегка війску й відїхав до свого намета.

А голодне жовнірство поділило ся зараз на багацько відділів й кинуло ся по хуторах, розбивати, рабувати, харчі добувати.

Спокійні хуторяни, заскочені несподівано розбишацькими військовими відділами не могли боронити ся з упіхом..

Й вскорі зросили своєю неповинною кровю сьвяту рідну земельку.

Вскорі поруйновані й обрабовані хутори й села станули пожарами.

Вскорі вертали в польський табор жовнірі-рабівники з возами навантаженими всяким добром: збіжем, садовиною, городовиною, бо-

рошном та мясивом. Перед собою гнали вони стада товару й череди овець. Попри коні й на конях провадили з собою повязаних дівчат та молодиць.

І оживив ся ляцький табор. Оживив ся скрипом возів, блянем черед, ревом товару, іржанем коний, криком-вересками п'яного жовнірства й плачем-зойками нещасних українських дівчат та молодиць насилуваних розпусним жовнірством.

Один такий відділ задержав ся перед пишним наметом коронного гетьмана, пана Потоцького. Старший відділу зіскочив із коня та подав ся до середини гетьманського намета. Чотириох жовнірів держало попри конях дві молоді дівчині з скрученими й звязаними на спині руками. Вони ридали та виривали ся від жовнірів. Але жовнірі держали їх кріпко, навіть рушити ся не позволяли їм.

За хвилю вийшов із намета сам гетьман коронний, пан Потоцький і спитав:

— Деж вони, тоті красавички?

— А ось ясневельможний пане гетьмане, — сказав старший, що вийшов із намету з Потоцьким і вказав рукою на дівчат — а ось! Нехай ясневельможний пан гетьман буде ласкав сам подивити ся й признати, чи не гарні дівчатка. Я лише впав на хутір і побачив їх обі, зараз і погадав собі: „Отсе будуть гарні дівчата для услуг ясневельможного пана гетьмана — закінчив низко кланяючи ся старший.

Пан Потоцький оглядав дівчат довгенько оком знавця, а відтак сказав з вдоволенем:

— Гарні, далібук, гарні! Завести їх у мій намет — дав приказ жовнірам, що держали повязаних дівчат — і віддати моїй службі під нагляд. Дякую тобі, пане ротмістшу! Бачу, ти знаєш свою повинність!

— А не легко таки прийшло ся мені дістати їх в мої руки. Обі дівчині боронили ся як

львиці Шаблями володіли не гірше від чоловіків. І не мало наших дістало від них доброго гостинця. Ось і мій братанич — додав пан ротмістш, вказуючи на молодого парібка що мав руку на перевязці — дістав добру памятку від одної з тих красунь. Та вкінці вдало ся таки їх зловити й звязати.

— Дякую, дякую, пану ротмістшови — закінчив розмову пан Потоцький і пішов у свій намет.

Жовнірі повели дівчат до намета. Коли жовнірі вернули відтам, відїхав пан ротмістш із ними й в раненим братаничом на свій бік.

— А що рука? — звернув ся він до братанича, що їхав поруч нього.

— Рве, стрийку.

— Маеш памятку з першої своєї воєнної виправи. Казав жеж я тобі, що тутечки не жарти. Бачиш, молоді дівчата борються як львиці. На другий раз раджу тобі, бережи ся.

— Буду вже берегти ся. Хтож міг сподівати ся, що з тих ніжних дівчат такі воївниці.

— Вони всі такі тут на Україні! О, я їх добре знаю!

— Мабуть і сам ясневельможний не дасть собі з ними ради.

— Може! Та мені се байдуже! Все таки я запобіг ласки в нього. Ясневельможний ласий до красавиць. І він ніколи не забував таких прислуг. При першій-лучшій нагоді я пригадаю ся йому й його ласка не мине мене.

— Ну, як сі красуні схочуть почастувати його так як ось мене, то либонь не дуже буде тобі вдячний.

— Е, сього я не бою ся. Там вони мали збрую в руках і до того були в себе дома, а тут... Ні сього я не бою ся, зовсім не бою ся. — сказав ротмістш.

— Бач, камрати вже й обід лагодять!

Жваві хлопці — закликав він зіскакуючи з коня й віддаючи його своєму чурі.

Перед наметами горіли чималі ватри. В здоровенних каванах варили ся страви, яких доглядали жовнірі-кухарі. Інші жовнірі пекли на рожнах всіляке м'ясиво.

— Ну, се й справді пир після тільки не-вигод! — сказав ротмістш із видимим вдово-ленем. — Віджиримо ся, Казю, що? — додав звертаючи ся до братанича й сідаючи на ка-мени, що стояв невподалік.

Тимчасом стали подавати страви.

— Вина принести! — покликнув пан рот-містш на слуги.

Принесли. Інші зі служби винесли з на-мету кілька килимів і простелили їх на мураві. Шляхта розложила ся вигідно на килимах. Одні сидьма, другі лежма. Як кому вигіднійше було. Розложили ся тай забрали ся до їди та питя.

За чарками, за повними в панів-шляхти язики розв'язали ся, розвинула ся бесіда, роз-мова розвела ся.

— Оттак, панове, Господь Бог милосер-ний не лишив нас, потягнув за нами, вірними Його слугами. А то вже таки дуже круто при-ходило ся нам. Зате тепереньки вживмо собі, підживимо ся, забавимо ся за всі часи, вина-городимо собі за всі труди й невигоди. Ага, а як там, жонота, що там полонянки наші? Вспокоїли ся вже? — звернув ся ротмістш на-раз до служби.

— Де там успокоїли ся, пхинькають іще!
— відповів біловусий, пикатий Мазур.

— Хай собі пхинькають до вечера. — від-повів ротмістш. — А тепер покищо, панове-шляхто, напем ся нашого старопольського-трунку, меду із моїх пивниць. Ручу, вам, мої панове, що тямить іще мого прапрадіда ма-лим хлопцем, а ось і я вже шпаковатію, і я

вже не нинішній. Шестий хрестик, Богу дякувати, кінчить ся.

— Дай Боже, дай Боже сто літ прожити!— загула шляхта довкруги підносячи в гору повні чарки й цокаючи ся ними з ротмістшом.

— Дякую, дякую! — відповів ротмістш, підносячи й собі чарку з медом в гору. — Панове, за „здорове нашего круля єгомосці“, за „цалосць ойчизни“ і „вольносць нашон шляхецкон“! Віват!

— Віват, віват! -- загула громадою шляхта підносячи чарки в гору.

— І за вигубленє сих клятих шизматиків! — кликнув і собі ротмістшів братанок Казью.

— Не за вигубленє, Казю, а за впокоренє, бо як їх вигубимо, то хто на нас робитиме! Добрий господар, мій Казю, не нищить свойого „бидла“, але держить його добре „на водзи“ й коли схоче брикати й починає йому грозити, карає.

— Так, так, сьвята правда, мудро сказано. — загула, притакнула шляхта випорожняючи чарки й підставляючи їх до поновного наповнення.

Втім із заду табору почув ся крик, гамір та метушня. А в слід за сим роздали ся вистріли з мушкетів.

Пируюча шляхта зірвала ся на рівні ноги.

— Що се? Де? Як? — посипали ся серед ньої довкруги питання.

Та довго таки ніхто не міг розібрати, допитати ся, що саме склало ся, що сподіяло ся.

Небаром усе затихло:

І що йно тепер дізнали ся всі, що се був напад. Відділ козаків напав був на задню часть табору, де були полонені селяни й відбив їх. Ті козаки забрали також цілий табун коний, а навіть успіли загвоздити кілька гармат. А

напали так нечайно й такечки скоро, що заки ляцькі жовнірі, що стояли па сторожі, спостереґли ся й могли раз вистрілити, козаки були вже за рікою й кулі вже не засягали їх.

— А багацько було їх ? — питав ротмістш.

— Було хоч зо дві сотки ? — питав иньший.

— Де там, і пятьдесятки не було.

— То раз сьміливість ! — замітив Казьо.

— Е, що се, се ще ніщо ! — відповів якийсь огрядний шляхтич. — Таке вміють вони робити й далеко меншими відділами.

— А все таки ми їх побідили під Берестечком — сказав Казьо.

— А чи вацпані був тамки ? — відповів огрядний шляхтич.

— Ні; — відповів Казьо.

— Ну, так вацпані не відає, як ми їх побідили.

— Але, булиб ми їх клятих побідили, як би не зрада в їх таборі — замітив иньший шляхтич.

— Татари зрадили ! Ну, мають науку, що-би другий раз не вязали ся з невірними проти Християн — замітив Казьо.

— Знаменито, Казю, знаменито ! — засьміяв ся пан ротмістш — значить і ми не гаразд робимо, коли з невірними вяжемо ся, змовляємо ся проти козаків. Вониж теж християни !...

— Шизматики ! — відповів Казьо.

— Браво, браво ! — закричала кругом шляхта — що шизматик то не християнин. — Тільки Латинники правдиві християни. І хто проти них із невірними вяжеть ся той мусить бути покараний.

— Не сама зрада Татар, а й зрада таки в їх власнім, козацькім таборі, зрада козацьких старшин помогла нам перемогти козаків.

— Ади, а я про се не чував. — сказав хтось — як се було ?

— Київський міщанин Гурський, що йому король вгомость вже передтим дарував був

шляхецтво прислужив ся нам. Як шляхтич держав він руку за нами...

— Так і повинно бути! — каже Казьо.

— Ні, так не повинно бути! — відповів старий сивоусий шляхтич. Хоча він і шляхтич, але й Українець й із Українцями повинен тримати. Колиж ні, коли він виступав проти своїх, а до того ще й потайки та за підплату робить на шкоду своїх — так він підлий зрадник! Горджу такими!

Шляхта зглянула ся на нього зчудована. Немов здивула ся, що серед ньої та найшов ся справедливий і чесний чоловік.

— Отже щож той Гурський? Оповідайте пане Палінський — сказав хтось із гурту.

І оповідач тягнув даліше.

— Гурський, треба вам знати, доводив пішими козаками, які стояли зараз за возами. Отже він, той Гурський дав ся перекупити Вишневецькому...

— Ади, то Ярема Вишневецький і підкупства вживав до боротьби?!

— Егеж, а чомуж би ні!

— А я доси чув, що він тільки своєю лицарською, своєю хоробростю побіджав!

— Як бачите, не лише лицарською! — замітив оповідач і говорив даліше. — Коли князь Вишневецький із дванацяти полками кварцяного війська й чотирма ополченнями наскочив на козацький табор і перервав ряд возів на двоє, Гурський приказав козакам оступити ся взад, так що наші війська могли свобідно ввійти в середину козацького табору. Оттоді доперва татарський хан крикнув: „В козацькому війську зрада!“ й пустив ся на втеки враз із усіми своїми Татарами. Се спричинило замішанє в козацькім таборі. Тоді на приказ короля звернено на козаків артилерію й німецьку піхоту, а з правого крила прибіг на підмогу Вишневецькому Олександр

Конецьпольський. Й тоді почала ся завзятуша борба, аж вечір перервав її.

— І наші взяли верх. — Замітив Казьо.

— Розумієть ся! Наших було більше, а до того серед Козаків повстало замішанє, бо Хмельницького не було в таборі.

— Але мимо того замішаня, мимо нашої переваги на другий день розірвані козацькі вози були знов збиті в чотирокутник, а й окопи були зроблені — за одну ніч! І ті переможені козаки стояли готові до бою — замітив їдко старий сивий шляхтич.

— Так, так — притакнув оповідач — і ще потім добре дали ся нашим у знаки. Богун, бачите, справляв ся там тоді.

— Ох, той Богун, досить він заляв нам сала за шкіру! — замітив ротмістш.

— Нема що казати, — замітив хтось із шляхти — хоч він нам і ворог, але треба признати, що з нього славний лицар.

— Тай вожд знаменитий!—додав иньший.

— Все той Богун тай Богун — аж скрикнув невдоволений Казьо. — Але хоч там під Берестечком був Богун і навіть проводив козацьким військом та таки наші побідили, наші взяли верх.

— Побідили, але кого! Майже все козацьке військо вивів Богун ціло з табору, а в таборі лишили ся лишень каліки та безоружна товпа, які не встигли вийти з табору вчас. Що йно такий табор дістав ся в наші руки!— замітив знова старий шляхтич.

— Тай із тими ще треба було зводити завзяту боротьбу. — додав иньший.

— Ая, ая! — притакнув рудий шляхтич. — Бачив і я їхнє завзяте. Вже як табор козацький був у наших руках, засіло ся триста козаків на невеличкому острові на ріці Стирі й обороняли ся цілісінький день.

— Триста козаків цілісний день! — аж скрикнуло кількох з дива.

— Цілий божистий день, як мені Бог милый — говорив рудий шляхтич дальше. — Як наші вже й не підходили до них, годі було їх узяти. Завзятці влучно палили зручниць та самопалів, а як які відважнійші кидали ся до них через ріку, вдаряли їх нехибно косами. Багацько наших кидало ся на них, щоби заслужити собі ласки в ясновельможного та вкінці по кількох невдатних пробах, начальники вже ніяк не могли найти охочих до нападу на завзятих козаків, кождий бояв ся йти на певну смерть. Звіснож, жите дорожше хоч би від найбільших ласк ясновельможного...

— Тим більше, коли знавш, що смерть більше як певна. А вмерлому що по ласках, хоч би й ясновельможного. — Замітив присадковатий, огрядний шляхтич, наливаючи собі шклянцю меду.

— Розумієть ся, певно що так! — притакнула шляхта кругом.

— Ясновельможний пан гетьман, бачучи се, післав до сих завзятців посла. Посол і заявив їм в імени ясновельможного. „Ясновельможний пан краківський дивуєть ся вашій відвазі й жаліючи таких хоробрих вояків, дарує вам усім жите, коли добровільно здасьте ся йому.“

— Адить, наш ясновельможний пустив ся на таку великодушність!? Се в нього не буває, а бодай не часто буває. — замітив хтось із гурту.

— Але я певний, панове, що ся великодушність скінчила би ся була заразійсько по здачі, я певний, що він був би не дотримав приреченя — замітив старий сивий шляхтич.

— Звідки в вас така певність що до того? — спитав високий шляхтич з худим, жовтим лицем.

— Тай не треба дотримувати приреченя шизматикам! — замітив рівночасно Казьо.

— Звідки в мене певність що до того? А ось і тепер чули ви, що сказав отсей молодий лицар: шизматикам не треба дотримувати приреченя. Се наше переконанє від найдавнішх часів. І від найдавнішх часів ми так поступали з козаками. Обіцяли їм усе на те тільки, щоби впісля нічого не додержати. Згадайте хоч би Підкову, Наливайка, Павлюка. І їм обіцяно дарувати житє як здадуть ся. Вони здали ся і що? І одного і другого і третього покарано лютою смертю. Все ми так робили. І се наше нещастє! Воно приносить нам не тільки сором але й шкоду. Се мстить ся на нас!

— Але при чому тут ясневельможний? — напірав ся жовтолиций.

— Потоцький не з иньшої глини, він такий як і другі. На те він і шляхтич польський. — відповів спокійно старець.

— Що! — скрикнув і аж підскочив жовтолиций! — Що ви сказали?! Ви, обиджаєте шляхту, цілий стан шляхецький! Се нечуване, невидане, се не до дарованя! Панове шляхто, й ви спокійно слухаєте тих обид? — кричав аж пінив ся шляхтич.

Шляхта заворушила ся, почали дзеленькотіти шляхетські карабелі. Та старий не налякав ся, але замітив спокійно:

— Правда немила, в очи коле!

Крик, шум, гамір і дзенькіт шабель змагав ся. Бійка мала вибухнути ось-ось.

— Гей, панове, що вам!? Пан Рембайло зовсім не мав на думці обиди! Ви-ж знаєте, що він все любить мати противну гадку. Така вже в нього дивна вдача! — спамятував розюшену шляхту ротмістш. — От радше послухаймо далі оповіданя пана Зайончковського. Пане Зайончковський, прошу, оповідайте далі.

— звернув ся він до шляхтича, що оповідав про триста жовтовідських героїв.

— На чім жеж я покінчив? — спитав Зайончковський.

— На тім як ясновельможний післав до козаків посла й обіцяв їм помилуванє, коли здадуть ся! Щож відповіли козаки? — спитав присадкуватий шляхтич.

— Коли посол переказав їм обіцянку ясновельможного, козаки всі як один відповіли „Скажіть пану краківському, щоби він так не думав про козаків! Ні, Ляхи, не обдурите нас обіцянками! Нам житє не дороге, а милостю ворогів ми гидуємо!“

— То раз молодці! — вирвало ся комусь із гурту.

— Після того — говорив дальше Зайончковський — козаки показали багато срібла й золота, котре взяли були з собою з табору. „Дивіть ся як ми мало цїнимо земське добро.“ — кликали вони й кидали все те золото й срібло в воду.

— Дивіть, дивіть! — дивували ся одні.

— Чудні люди! — замітив иньший.

А оповідач говорив дальше:

— Оттак покидали вони всі дорогоцінності в воду й кликали знов: Знайте Ляхи, що воля для козака дорожша над усе!

— І справді для них, для козаків не має ніщо дорожшого над волю. За неї вони всім жертвують. Житє без волі не має в них ніякої вартости, — замітив ротмістц.

— Пан гетьман коронний вирядив на них дві ватаги. Сам король-єгомость прибіг дивити ся на се рідке видовище. Побачивши короля наші знова кинули ся на козаків. А вони обняли ся одні з одними, відмовили на голос молитву й кинули ся й собі проти нас. Кождий із козаків розлучав ся з житєм не інакше як убивши бодай одного ворога й промовивши

осьміляюче слово товаришеви. Ціла сотня радивилівського полку загинула перше ніж перебили завзятух козаків. Вкінці лишив ся тільки один із них...

— Значить наші таки побідили їх — виврав ся Казьо!

— Ну, певно, гуси вола звалять — вмішав ся старий Рембайло.

— Той останній козак — говорив дальше оповідач скочив у човен й почав відбивати ся косою. Чотирнацять куль запустили в нього, а він усе таки був живий і тримав ся.

— Як же се, чиж се можливе? — дивували ся кругом.

— Оповідая се, що бачив на власні очи. Незнаю чи може стрілці не влучали, чи кулі не брали ся його, досить, що він стояв і бив ся. Один жовнір кинув ся був на нього теж із косою та мусів назад подати ся. Дивлячи ся на се король-втомость не міг з дива вийти. Так і велів сказати козакови, що дивуєть ся його відвазі й дарує йому жите. „Я цураю ся жита“ відповів на се завзятух козарлюга — „хочу вмерти як яло ся справдішньому козакови!“...

— Аж мій Бартек — вкинув ротмістш, вказучи на пикатого слугу Мазура — зробив йому кінець. Бартек а оповідж но як се було.

— Та як, просе, яснє пануф! — відповів Бартек. — Виджу я, що ніхто не важить ся вдарити на завязатого козака й подумав собі: „А чейже хоч ти, Бартек, даш собі з ним раду!“ Ось так подумав я й узяв до рук спису тай косу й оподалік від козака пірнув у воду тай такечки попід воду зайшов козака з заду й чимборше вдарив його косою а потім проколов його списою. Кров з козака ринула цюрком і він повалив ся з човна в воду...

— Славно, славно, Бартек, ти варта бути шляхтичем. — покликнуло кількох шляхтичів.

Оттак гуторила шляхта біля ротмістшового намета.

А тимчасом у пишному наметови коронного гетьмана відбувала ся вобнна рада. Радили в справі дальшого походу. На раді вхвалено йти дальше шляхом на Триліси, на Хвастів до Києва. Про те чи в Трилісах та Хвастові є залоги, тай чи великі, ніщо певного не знали ляцькі війська. Хоч із нападу козаків на ляцький табор тай із того, що оба містечка були здавна укріплені могли вони догадувати ся, що залоги в тих містечках є. В кождім разі се укріплення й годі їх лишати за собою незанятими, треба конечно їх взяти.

І, коли рада скінчила ся й на думку Потоцького військо доволі спочало видав він приказ рушати на Триліси.

І вскорі по цілому ляцькому таборі розніс ся приказ:

— У похід, у похід! На Триліси!

І в одну мить зникли намети ляцькі, погасли ватри й зашелестіли прапори, забрязчало оружє, заблестіла зброя й табор рушив наперед.

Довгою лискучою гадюкою посувало ся ляцьке військо по українській землі, несучи тій землі й народови, що її замешкував, неменьш страшний дар, як несе його жало їдовитої гадюки, бо руїну краю і смерть, загибіль українському народови.

VIII.

А в місті, у Трилісах рух незвичайний.

Вернули ся козацькі розвідчики, вернули ся, й то не самі! Привели з собою ляцьких бранців, що їх відбили ляцькому таборови.

І того то в Трилісах закипіло; того в Трилісах рух....

Люди повибігали з хат. Стають по вулиці та на воротах більшими й меньшими грома-

дками й розвідують ся, розпитують.

А козаки-розвідчики, а бранці ними освободжені оповідають — росипані проміж громадки цікавих.

Скрізь по місті чути гамір голосних, живих розмов. Розмови ті щораз то більше оживляють ся, щораз то більше палкійші стають, а подекуди переходять навіть і в голосні, ба й пристрасні спори та суперечки.

Люди гомонять, але й приготования до оборони не устають.

Бож козацькі розвідчики принесли певну вістку, що ворог уже близько, що ось-ось уже й надтягне тай ударить на Триліси. Тож годі гаїти ся. Воно правда, не богацько там тих приготowań і треба було. В такі часи — часи непевні, воєнні все треба бути приготованиям на облогу, на напад якого небудь ворога. Як не Лях, так Турок, як не Турок, так Татарин нападе несподівано, нечайно. Тож укріплені міста все мусіли бути готові, щоби відповідно напасника прийняти. Укріплення міста мусіли бути все готові, все в доброму стані удержувані, мусіли бути заосмотрені в відповідну скількість залоги, в відповідну скількість зброї, оружя та стрілива (куль, пороху), а біла зброя: мечі, шаблі, ятагани, списи мусіли бути все добре нагострені. Як скрізь по укріплених місцевостях, такечки й в Трилісах було все в кожній хвили готове, значить не богацько було тут що направляти. Але така то вже, бачить ся, людська вдача, людська натура. Нічому ніколи не довіряє. Й коли надходить рішуча хвиля чоловік все найде щось не так, як по його думці, повинно бути, як треба, все найде щось, що треба змінити, направити. Така то вже людська вдача ...

Так і тепер у Трилісах. Скрізь люди метушать ся, оглядають усе, направляють, змінюють. Вали й частокіл, сильний, потрійний ду-

Бовий частокіл — уже гаразд оглянені й по-направлювані. Пан сотник уже й місця на валах порозділював, повизначував. Що важнійші, найбільше загрожені позиції, які найтруднійше було боронити й які найзавзятійше треба було оборонити, дістали ся козацьким відділам. Інші місця заняли міщани. Сі останні мали поприділювані місця після цехів: цех шевський мав своє місце, ковальський своє, боднарський теж і т. д. Кождий цех мав обороняти осібну часть укріплення. Усе, значить, уже ніби й готове, але робота таки не устає. Розумієть ся, все тільки воєнна. Інша робота, инше занятє нікому й не в голові. Одні виливають кулі, другі готовлять стрільний порох, инші вигострюють ще лучше й так уже гострі шаблі. Робота кипить.

А хто з усім вже впорав ся, все вспів уже поладнати, вибігає на ворота та на вулицю, щоби довідати ся, поговорити про новини. Тепер цікавить усіх поворот розвідчиків. Громадки цікавих окружають їх та випитують.

А козаки-розвідчики, а бранці ними освободжені оповідають — розсипані проміж громадки цікавих.

Скрізь містом несеть ся гамір голосних, живих розмов. Розмови ті що раз більше оживляють ся, що раз то більше палкійші стають, а подекуди переходять навіть і в голосні ба й пристрастні спори та суперечки.

Ось там біля церкви серед громадки козаків і міщан молодий, плечистий чорнявий козак оповідає про вилазку:

— Коли ми — каже він — наблизили ся до ляцького табору, вони станули були саме на спочинок. Ми скрили ся в поблизкому ліску й із відтам розглядали, що в ворожому таборі дієть ся. Ляшня почала розсідати ся спокійно та вигідно до обіду. „От тепер би“ каже наш провідник Семен Чмут „оттепер би

впасти до ляцького табору та бодай нещасних бранців, братів наших відбити в триклятої Ляхви та бодай пару гармат загвоздити. А що, чи згодні зі мною, братці!" „Згодні, згодні, веди нас“ притакнули ми всі йому. „Коли так, коли ви, товариші, годите ся на мою думку, так підемо, — каже Чмут. — Ану, гайда на табор ворожий, гайда на Ляхів! Тільки тихо, братці тихо, наче духи“ — дав приказ він. Тихо, тихесенько підкрали ми ся до табору. Зайшли з заду де були повязані бранці. Скоренько порозв'язували ми бранців, мерщій загвоздили кілька найблизших гармат й подали ся назад з поворотом у лісок. Коли ляцька сторожа спостерігла ся, коли побачила, що склало ся, ми вже були за рікою, були безпечні, ляцькі стріли не сягали нас. Оттак прибули, ми щасливо назад, захопивши ще й табун ляцьких коней. Ляхи чомусь і не побували нас гонити. Мабуть важнійше було для них попоїсти гаразд та напити ся.

— Ну, певно! — сьміяли ся слухачі. — Воно далеко безпечнійше та приємнійше рубати зубами чим шаблею тай лити вина тай меди, замість дати проливати власну кров, ще й шляхетську!

А в іншій знова громадці, там оповідав та на запити відповідав постарший уже селянин що йно висвободжений бранець ляцького табору. Як видно було з одежі тай з вигляду був се Подолянин.

— А вас же, татусю, довго волікли Ляхи з собою.

— Та таки довгенько вже, либонь чи не з місяць буде, коли й не більше. Біля Каменця дістав ся в їх неволю, бо я з відтам родом...

— Нащож вони тягли вас відтам аж тутечки, нащо ви їм здали ся.

— А сьвятий їх знає. Попав ся їм в неволю по розбитю Ляхами нашого загона, що

то ним проводив Вітер, попав ся я враз з кількадесяти другими. Всіх нас мали покарати смертю на палі. Та в ляцькому війську був і наш пан. От він і зажадав видачі мене й іще двох з нашого села, як його підданих. Не знаю, чи хотів нас в дома, в селі для прикладу лютійшою може смертю покарати, чи жаль йому було робітника, досить, що нас не покарали смертю а пан повів з собою за табором. Та спасибі вам, панове козаки, ви зволили мене від панщини, а може навіть і від мук.

— Не дякуйте, татусю, бо й тут жде вас нехибна смерть. Ми всі тут готовимо ся на привіт пані костюмахи.

— Е, такої смерти я не бою ся, смерть у борбі мені не страшна! Заглядав я їй у очи ходячи з загоном Вітра. Але смерть із рук ката, на палю або на шибениці, серед насміхів ворогів, яким я не в силі оперти ся, пімстити ся на них, ось що страшне для мене. А вмерти в боротьбі, се мені не страшно, воно навіть красше ніж зносити панську неволю та знущанє, панським „бидлом“ бути, красше вмерти в бою в боротьбі за волю, ніж дивити ся на ті всі знущаня, всі ті кривди, всі муки важкі від Ляхів-нелюдів, що їх вони скрізь по Україні діють, де тільки ступлять ногою.

— Ой правда, сьвята правда! Сумно, сумно тепер скрізь по всій сьвятій українській землі — говорив иньший — так, що годі вже видержати. Нарід утікає перед нестерпним, важким ляцьким ярмом. Втікає під Москаля, тисячі вже переселило ся туди.

— Абож під Москалем ліпше? — вкинув якийсь козак. — Там, кажуть народови така сама неволя як і в нас, коли не гірша й нема надії на красше.

— А Господь сьвятий знає! І люди не знають та йдуть на сліпо. Кажуть: нехай і

гірше, аби иньше! Бо вже страх як допекло народови те ляцьке ярмо. Коби ви тепер побачили плодovitі землі Поділя та Волинї. Нігде а нігде не видно ні людий ні звірят, хиба вовки-сіроманці вештають ся та хижі птиці: орли та круки бушують у воздухах над трупами. Скрізь попелища, скрізь трупи гниють. Ніхто не оре, не сіє. Поля заросли таким хабазем та буряном, що конї поринають у ньому з головою і з людьми, що сидять наконях. Нема де найти й шматочка хліба, ані навіть дичини в лісах, щоби захистити ся від голодової смерти. Хто ще лишив ся то живить ся корінцями, катрашем, холодцем та всякими лопухами. А буває, що й того приходить ся трудно роздобути...

— А як знушаєть ся клята Ляшня над хрещеним народом. Калиновський брав по дорозі козаків та селян у полон і велів привязувати їх за шиї до сідла. І вони нещасні мусіли бігти за конем як ся собака за вловчим! — докинув иньший.

— Вишневецький — говирив иньший — застав був під Дубном три тисячі слабих і стомлених голодом Українців і велів усіх вибити, до останнього. Не помилував ні жінок, ні дітий дрібних.

— Ні дітий!? Щож йому діти завинили! — не видержав, скрикнув гурт. — Людожер!

— Справді був се не чоловік, а радше чорт у людському виді. Та слава Богу, вже його нема, згинув уже скажений.

— Як!? Або Ярема вже не жив?

— А щож, або не чули? Вже чорти потаскали його душу на сам слід пекла.

— Де, коли згинув?

— В понеділок, у Паволочі. Там вам такий репет та лемент був, що Господи! Мабуть і чорти за найстаршим люципером не заводили би так, коли би його припадком вирва-

ло, як заводили Ляхи над домовиною Яреми.

— А то як умер, так несподівано?

— Не по лицарськи вмер ні, хоча лицарем і величав ся, — звичайним кавуном задавив ся.

— Ідїть, справді?!

— Далєбі, від кавуна помер. Наїв ся кавуна, напив ся через міру меду тай по нїм.

— Носив вовк, понесли й вовка — замітив хтось.

— Слава тобі, Господи, що змилосердив ся над Україною та забрав сього людожера.

А ще в иньшїм гуртку там обступили люди хуторянина з під Трилісів, якого теж полонили були Ляхи й триліські розвідчики ослободили його.

— Нічого ми не сподівали ся — оповідав хуторянин — я був у пасїці, коло пчїл коли нараз почув із обїстя крик та зойки. Я кинув усе та хопивши в руки рушницю мерщїй подав ся на обїсте. Тут застав я яку двадцятку польської шляхти. Жінка й обї донечки були вже повязані. Вони рвали ся та заводили, знали нещасні, що жде їх від Ляхів, яка зневага. Наймит лежав уже вбитий, а син ще боров ся, старав ся висвободити неньку та сестри. На моїх очах упав він від удару ляцької шаблї.

— Розбишаки, рабівники! — гукав парід.

— Ой так, шляхетне уродзонї харцизи — замітив хтось.

А хуторянин оповідав дальше:

— Не встиг я ще й руки піднести в його оборонї, як обскочило мене з десять шляхтичів і обезвладнивши мене, звязали. Не сила моя була вирвати ся з тїлько рук.

— Ну, певно, гуси вола звалють, як каже приповідка. — притакнув гурт.

— Воно може би я й не дав ся був їм, клятим, живцем узяти, колиб мав був шаблю

або топір у руках. А так... Та слава Богу, що ваші молодці висвободили мене з неволі й ще заки зложу голову, відімщу на клятих смерть сина та зневагу жінки й дочок.

Оттак розмовляли люди проміж собою. Аж ось залунали, пронесли ся містом оклики:

— На майдан, на майдан, на раду!

А з майдана розносив ся гук литаврів.

Народ лавами повалив туди. І вскорі заповнив ся весь майдан народом. Народ стояв тихо, як маком засіяв, всі знали чого їх скликали. Нікому не приходила й на думку розмова. Знайомі тільки мовчки витали ся. Якийсь незвичайно торжественний настрій огорнув усіх.

По середині чотирокутника козаків став сотник у повній зброї й уклонивши ся громаді промовив:

— Панове Громадо! Ворога вже що йно не видно! Ось-ось надсуне він під наше містечко з незліченими силами. Нам нема що надіяти ся на побіду. Нас не багато. Всего на всего шістьсот козаків, а з усім прочим народом усіх нас мало що більше тисячки. Щож се значить проти трицяти тисяч ляхського війська. Ніщо! Але не в тому наша ціль, щоби себе обороняти. Ви се знаєте, вам се вже відомо! Славний наш полковник Богун велів нам здержати ворога, спинити його, щоби він через такі перепони не скоро явив ся перед головним нашим табором, щоби вельможний пан полковник міг за той час зібрати свої сили, повести їх як найбільше батькови Богданови в підмогу. Отже нашим обовязком, панове Братя, не себе боронити, не своє жите спасати, а оскільки мож як найдовше забавляти ворога. Так, братя, нашим обовязком станути проти ворога, що йде на нашу Україну, щоби її зруйнувати а вольний козацький народ, вічного жителя тієї землі забрати в свою не-

волю, що гірша бісурменської. Братя, ми згинемо, згинемо всі, але згинемо в тім переконанню, що ми причинили ся до побіди над лютим ворогом України, в тій свідомости, що побіда над ворогом неминуча. Тай, ворог не такий то сильний. Його військо виголодніле, знуждане походом. Ба, й наші загони по дорозі сильно його нашарпали ся. Ну й ми на без того щоби пустили їх, гостей наших любих та без почастунку — додав сьміючи ся сотник. — І нас попам'ятають, ще нім згинемо від їх куль' та шаблук.

— Попам'ятають, попам'ятають, почастуємо їх, чортових синів! — гукали одні.

— Не пустимо їх без пам'ятки з Триліс, ні! — кричали иньші.

— Пізнають, як триліські козаки приймають! — кричали ще иньші.

— Отже тепер, панове громадо, будьмо готові кожної хвилі на привіт ворога. Тепер наш пан-отець відправить у церкві молебен, тож всі підемо до церкви, щоби в останнє послухати слова Божого, помолити ся Богу. А відтак на вали, кождий на своє місце, щоби гідно, по козацьки привітати ворога. Нехай нас застане зовсім готових до боротьби, нехай не думає що триліські козаки та налякали ся великої сили ворога. Нехай не сьміє так думати!

Оттак закінчив сотник свою бесіду й таки із майдану подав ся до церкви. За ним повалив туди весь народ.

IX.

Була пята година з полудня коли під Трилісами показали ся відділи польського війська.

Довгими рядами посували ся ляцькі відділи наперед. Лискучі шоломи й панцирі та инь-

ша збруя вилискували ся в промінях сонця й виглядали здалека наче та широкоструя срібнолента ріка. Поверх тієї ріки вовнних людей буяли прапори з білими орлами, що взносили ся горі над українською землею з розпростертими кигтями неначе би хотіли захопити ними всю українську землю й весь український народ. Прапори шелестіли в вітрі, люди гомоніли, коні ржали, збруя дзвеніла.

Вкінці опинили ся під самими Трилісами. Потоцький дав приказ, щоби весь табор задержав ся.

Військо стануло й розложило ся широко перед містечком. Потоцький велів покликати до себе ротмістра, Казевого вуйка й сказав йому:

— Пане ротмістшу, підете до Трилісян і заявите їм, що я їх помилую, коли вони пустять мое військо в брами міста.

Ротмістр дуже зрадів, коли почув, що гетьман передає йому ролю парламентаря. Се знак, що гетьман не забув йому його прислуги й хоче віддячити ся. Ротмістр пізнав, що він тепер в ласках у гетьмана Потоцького. Тож почувши се він низенько поклонив ся гетьманови й відповів:

— Буде по вашій волі, ясневельможний пане гетьмане. Вмить вирушаю!

— А візьмеш пан усю свою роту з собою. — додав гетьман.

Се ще більше владувало ротмістра. Він був, уже як то повідають, у семім небі Магомета, значить гетьман таки явно хоче визначити його перед другими, коли навіть на такі звичайні переговори висилає його в товаристві цілої роти.

— Все сповню як слід. — відповів він і кланяючи ся ще низше відійшов.

За хвилю їхав він на чолі цілої своєї роти в напрямі брами містечка. Побіч нього

їхав його братанич Казьо.

Небаром найшли ся вони біля брами міста. Здалека вже бачили, що на троїстому дубовому паркані, який був збудований на валу довкола містечка, сиділи озброєні люди.

Ади, — каже ротмістр — а вони вже — ждуть нас.

— Егеж, — відповів Казьо — і то не тільки козаки, не тільки чоловіки, але й жонота. Як вуйко думають, чи приймуть вони предложенє ясневельможного?

— Думаю, що ні! Се завзятий народ! Зрештою, коли би мали на думці здати ся нам, так не ждали би нас на валах з оружем...

— Алеж чейже не думають перемогти нас. Їх горстка проти наших сил тай оруже збруя які в них. Більша половина їх озброєна, як бачу, лише в коли, вила та коси! Ну, тай на укріплення нема що їм так дуже надіяти ся. Пан Пршиємський одним вистрілом із своїх гармат знесе всі ті укріплення.

— Все те правда, мій любий! Не довго вони вдержать ся перед нашими силами. І я думаю, що вони не в настільки гупі, щоби мали якусь надію не то вже на перемогу, але й на те, щоби могли довше боронити ся.

— Так, значить, не має їм иньшої ради, лиш здати ся.

— Так тобі здаєть ся а я тобі ручу, що вони не здадуть ся, навіть слухати не схочуть предложеня. У них більше значить воєнна честь, чим жите, вони волять вигинути до останнього чим піддати ся. Впрочім і сам побачиш, переконавш ся.

— Як так, вуйку, то чомуж ти їдеш, чогож надурно час тратити?

— Приказ, приказом! Дістав приказ почати переговори тож і мушу його сповнити, хоч і знаю, що з того ніщо не буде.

Оттак розправляючи підїхали вони під саму браму.

Ротмістр велїв трубачеви затрубїти на знак, що він приїхав на переговори.

Коли трубач скінчив трубїти, ротмістр підніс ся на стременах і закликав голосно:

— Козаки й мїщани, хто в вас проводир хто в вас старший?

Сотник Олександренко виступив наперед і відповїв:

— Се я сотником над сотнею, що стоїть залогою в Трилісах. Чого вам треба в мене?

— Приходжу в імени ясновельможного пана Потоцького.

Ясновельможний гетьман коронний велїв через мене обявити вам, жителї міста Триліс помилуванє, як що ви не будете ставити йому опору й добровільно впустите наші війська до міста.

Сотник звернув ся до своїх.

— Панове громадо! — почав він — ви чули! Ляцький гетьман Потоцький жадає від нас, щоби ми не ставили їм опору, а піддали ся їм добровільно й впустили його війська до свого містечка. За те обіцяє він нам ласкаво помилуванє. Ви знаєте як вони, Ляхи, милують, знаєте з багато прикладів, як вони милували ті міста, котрі повірили їх словам а та обіцянкам і піддали ся. Знаєте, як вони милують нас Українців взагалї, колинебудь і денебудь Ось перед хвилию чули ви про се „милуванє“ з уст бранців, що їх наші розвідчики висвободили з ляцької неволї. Ви чули від них як їх катовано, як знущано ся над ними. Ви чули, що Ляхи витворювали скрізь по нашій Україні, куди тільки не переходили. Та пощо нам аж сего. Ми й сами не так то давно зазнавали їх „милуваня“. Таке милуванє й тепереньки жде нас від них! Щож, панове громадо! Чи піддамо ся Ляхам, чи сповнимо нашу

повинність, що її наложив на нас наш славний полковник Богун?!

— Не піддамо ся, не піддамо ся! Не впустимо Ляхів! — загукала громада як один муж! — По наших трупах увійдуть кляті до міста нашого!

— Ось і наша відповідь вам, Ляхи! Чули? — спитав сотник звертаючи ся до Поляків.

— Чув! — відповів ротмістр. — Та звертаю вашу увагу на се, що тим виставляєте ся на нехибну погибель. По нашій стороні не лишень численна перевага, наших в трицяттеро більше, але й оружє наше далеко красше, маємо знамениту артилерію! Красше покорити ся...

— Дарма! Ми вже дали відповідь — відповів сотник — передайте її вашому гетьманови.

— Покоріть ся радше ви нам, Ляхи! — заявив Семен, що стояв біля сотника — не моріть собі коний, бо нінашому буде за Вислу, до Кракова тікати.

Козацтво вибухло сьміхом.

— Так, так! Виж ніщо не вмієте лишпити, гуляти й утікати! — кликнув котрийсь із козаків.

— Дурні хлопцї! — крикнув Казьо червоний із люти гей бурак! — Чи ви подуріли чи що?! Та ми вас подусимо як курий! Хиба вас засліпило, хиба полуду дістали й ви не бачите яка сила нашого війська.

Ротмістр сіпнув його за рукав, але вже було за пізно. Козаки почули вже бутні перехвалки молодика.

— Гей, ади, молокососа, як він пиндючить ся. Молоко вперше втри собі з під носа!

— Щож, панове братя, — не видержав, кликнув Семен — чи маємо спокійно стояти?!

Чижто ми може їх раби, їх невільники, щоби спокійно слухати ляцьких глузовань. Перший ліпший Ляшок, молокосос такий буде тут на нашій власній землі насьміхати ся з нас! Ану, братця, покажімо, що ми не дамо собі в кашу наплювати. Пали! — покликнув він до козаків, що стояли біля нього.

І заки ще сотник міг здержати, підняли ся козацькі самопали та роздав ся гук вистрілів. Серед ляцького відділу почули ся зойки й крики. Коли дим із вистрілів трохи встелив ся, побачили козаки долі на землі одного вбитого й трьох важко ранених. Прочі завернули коний і втікали що духу до ляцького табору.

— А що, панове шляхто, смачні козацькі галушки? — закликав за ними Семен.

— Просимо всіх вас у гості, усіх так щиро привитаємо! — кричав иньший.

— Ая, ая! — загукали прочі козаки, що стояли вколо Семена — ми всіх оттаких любих та милих гостеньків як ви, ось так щиро, по дружньому принимаємо.

Та Ляхи не слухали козацьких глузовань і не відповідали на них. Вони гнали що духу до своїх, тікаючи перед поновним козацьким „привітом“.

— Втікачі, Пилявчики! Втікайте, втікайте. зо Вислу до Кракова! — кликали за втікаючими козаки.

Пригнавши до табору ротмістр подав ся мерщій у намет гетьмана Потоцького, щоби здати йому рапорт із свого невдатного посольства.

— Ну і що?! — спитав у ротмістра Потоцький як лиш замітив його у входу до свого намета.

— І слухати не хотять! — відповів ротмістр кланяючи ся низенько гетьманови.

— Ошаліли чи що?! здивував ся Потоцький. Таж я їх зітру на порох, змету все їх місто з лица землі, що й сліду по нім не лишить ся.

— Говорив я їм і се, та се нінащо не здало ся.

— Щож відповіли вам?

— А так відповіли, що чотирьох наших від їх куль лишило ся під брамою..

Розлютив ся Потоцький, коли почув таке, а ще більше здивував ся. Деж пак, горстка оружних людей важить ся опирати його силам, які він привів на знищенє всього козацького війська.

— Що за чорт? — думав Потоцький. — Що ті очайдухи гадають? Може вони не відають які в мене сили. Треба, щоби вони побачили їх, побачили всі мої сили. Тоді певно відійде їм охота ставити мені опір.

І дав Потоцький приказ:

— Усе військо хай підступить близше до містечка, щоби сі клятї шизматики побачили яка в мене сила, щоби знали, що їх жде, коли добровільно не здадуть ся.

І ляцькі війська зараз двигнули ся з місця й підступили близше під укріплення міста. Непроглядними лавами станули Ляхи. І піхота й кіннота й артилерия.

Проміні заходячого сонця, пращаючи ся з землею, вилискували ся на металевих панцирах ляцьких жовнірів та на крицевій збруї. Грізно стояло ляцьке військо перед містечком. Всякий бачив, що не опреть ся містечко такій силі.

Та не злякали ся Трилісяни ляцьких війск. Всі вони: муштини й жінки, а навіть і діти сиділи дальше на паркані з оружєм в руках, готові в кожній хвилі привитати ворога вистрілами. Вони жартували й сьміяли ся та глузували над ворогами, немов би ніщо їм не

не грозило, немов би не ворог їх, а вони були певні побіди.

— Чи бачите, братці, — жартував Семен Чмут — як засмакували Ляхи в наших галушках, знов ідуть до нас у гості й то всьою чередою. Ну, ми їм галушок не пожалуємо

— Ти, Семене, справді вже через край щедрий на стрілянину! Хто видів у послів стріляти та ще й без мого дозволу — сказав сотник.

— Простіть, батьку, але почувши перехвалки головусого Ляшка, я не міг видержати, я не тямив що дію, забув що вони послали.

— Е, чорт з ними, які вони там послали. Як послали то хай же й поводять ся як на послів пристало — замітив котрийсь із козаків.

— Так, так! — притакнули козаки. — А ні, хай вибачають. Яке „помагайбі“ таке й „дай Боже здоровля“. Ми їм порошу не жалітимемо гостям нашим любим.

— О любі! — гукали иньші — чортиб їх ухопили.

— Е, та бо ви відразу привитали їх не як слід, відразу, нім ще вони вспіли промовити яке слово, звернули ся до них з насмішками та криком — говорив сотник.

— Бо вони вже досить заляли нам сала за шкіру — сказав старий сивовусий козак.

— Правду кажете, діду Остапе, — притакнув иньший — зазнали ми від клятих, зазнали! І не дивниця, що чоловік, як лиш побачить їх не може спокійно встояти.

— Ой так, так! І чого тотя саранча лізе до нас!? Миж не пхаємо ся в їх Польщу, не беремо їм ні Кракова ні Варшави. — говорив молодий козак.

— Як то чого лізуть? А чого вовк випадав з ліса в село? — відповів старий козак

Оттак розмовляли обложенці, споглядаючи з валів містечка на безмежні лави ляцького війська.

А пан Потоцький ждав у своєму пишному наметі приходу послів від триліських козаків з просьбою о помилуванє. Та ждав даремно! Ні одна жива душа в Трилїсах не думала просити ворога о помилуванє, хоч всі бачили ясно, яке велике ляцьке військо й яка марна проти нього їхня сила. І ніч настала, а Трилїсяни й не думали про висланє послів, й не думали просити в Ляхів помилуваня, піддати ся. І даремнісінько пождав ляцький гетьман до самого ранку. Із злости та люти, що горстка козаків не вжахнула ся його величезних сил і не гадає покорити ся йому, він майже цілісіньку ніч не міг заснути, не міг ока прижмурити, перевертав ся лишень нетерпеливо з боку на бік на мягкій, білій постелі.

— Що за очайдухи, що за чорти якісь! — говорив він до себе. — Ні, вони мабуть думають, що я жартую з ними! Бо й справді мов військо стоїть спокійно нічого не починаючи. И се либонь роззухвалює їх. Треба їм інакшої заграти. Треба почати переговори оружем. А чей хоч се їх приведе до розуму.

І досьвіта, ще сонце не зіходило, як пан Потоцький дав приказ:

— Шістьсот піхоти й чотириста драгунів на приступ до міста! — А звертаючи ся до Казевого вуйка, до ротмістра, вповів:

— Пане ротмістшу, поїдете поперед війська й спробуєте ще раз вговорити тих очайдухів. Шкода мені й містечка й людей шкода.

— Правда, ясновельможний пане гетьмане, що нам із того, коли пустиню посядемо. З такого здобутку не буде ні хісна, ні зиску.

— Так, так, пане ротмістшу, без людей ті землі, хоч і які плодovitі ніщо не варта. І тому не хотів би я нищити міста й тому хо-

чу спробувати ще переговори, ачей вони дадуться вговорити.

— Спробую, ясновельможний пане гетьмане! — сказав ротмістр, а про себе подумав: — Дурний жеж ти, ясновельможний, коли думаєш, що вони здадуться. Знаю я їх! Українець не заміняє волі на ярмо. Він волить смерть ніж панську неволю! О, я їх знаю! Ну, але кажеш їхати на переговори так поїду! Скажи, враже, як пан каже!

І небавом шістьсот піхоти і чотириста драгунів рушило приступом на Триліси. А поперед них виїхав парламентар, ротмістр. Ось він уже підїхав під браму містечка й піднявши ся на стременах закликав на весь голос:

— Міщани й прочі жителі Триліс! Доброта й милосердє ясновельможного пана гетьмана не знає границь. Він велить через мене оповістити вам, що йому жаль вас і він не хоче губити вас і обертати в попіл міста його королівської милости. Схаменїть ся й покорїть ся!

Козацтво спалахнуло:

— Ідїть собі з вашим влещуваннями! Знаємо ся ми на них! Обіцяти ви вмієте! — кликали одні.

— Яке тут місто „його королівської милости“ се вже не ваша й не королівська, а наша козацька земля! — кликали иньші.

— Король вам утік і ви йдїть собі у вашу Польщу! — кликнув Семен.

— Геть, заїди, від нас за Вислу там ваще! — кликав иньший козак.

— Так, так там собі пануйте. Ми там до вас не прийдемо. Тільки нас лишїть у спокою — кликав ще иньший. Там за Вислою й цапки собі ставайте, ми вам не боронитимемо. А нам дайте спокій! — закликав знов Семен.

— Мацьками своїми коверзуйте, а не нами! — кликав старий Остап.

— Вспокійте ся, панове, дайте мені відповіді їм. — гамував сотник козацтво й виступивши наперед закликав:

— Панове Ляхи! Даремний ваш труд! Ми вже дали вам відповідь. Іншої від нас не почувете! — Сказавши се сотник подав ся назад.

І ротмістр вернув знова нізчим.

До краю розлютив ся пан Потоцький, коли почув від ротмістря, що Трилісяни не налякали ся таки й не думають здавати ся.

— Ні, — закликав він — нема чого жаліти поганого містечка! Хлопську впертість скоріше шаблею й огнем усмириш, ніж похвалками й потуранєм.

А прочі Ляхи з його окруження притакували йому.

— Таки так! Ваша ясновельможність має цілковиту слухність! Тільки мечем і огнем упокоримо їх, клятих шизматиків. — говорили вони.

— Приступом на містечко! — крикнув пан Потоцький! Васць пане Пшиємський поперед війська з гарматами. Знищу, зруйную місто а всіх без розбору в хлопів переміню.

Рушили гармати, рушила за ними піхота й кіннота. Саме почало свитати, пора, коли сон найбільше обхоплює чоловіка. Та Трилісяни, хоч і цілу ніч не спали, не думали й тепер про сон. Скрізь у містечку горіло сьвітло. З валів, з частоколів люди всю ніч не сходили а по прежньому сиділи, ворога дожидаючи ся.

— Чогось не спішуть ся Ляхи, — каже сотник набиваючи люльку! — Хай би вже раз почало ся.

— А то вже нудно стало ждати оттак нічого не роблячи — замітив Козак Юхим Лисенко.

— Далєбі, нудно! — притакнув хорунжий

Улас Тесленко — так і хотіло ся би погуляти по ляхьких карках.

— Не мине се нас, не бійте ся — відповів писар Денис Вовченко. — І буде по чім гуляти. Найменше десять Ляхів прийде на одного козака.

— Та вже кілька їх там буде, то буде! Коби лише прийшли вже раз, коби почало ся, бо далєбі нудно осьтак сидіти, вижидаючи, руки склавши — заявив хорунжий.

— Ей, хотіло би ся вилетіти першим проти них, в чистому полі з ними погуляти — так щож пан сотник не дозволяє. Щож діяти, треба сидіти в заперті та ждати. — каже молодий чорнявий козак.

— Ось і не треба ждати. — сказав Семен прикладаючи долоню верх очий й дивлячи сянаперед себе. — Ось Ляхи й рушають уже. Попереду армати а з заду Німці...

— Ну, слава тобі Господи, — сказав сотник, прикладаючи й собі руку верх очий та приглядаючи ся ляхьким відділам — а то я вже думав, що не діжду ся.

Очі всіх, що були на валах, звернули ся в сторону ляхького війська. Всі поприкладали руки над очі тай дивили ся вперед себе.

Довгим, предовгим вужем висунуло ся ляхьке військо з свого табору й почало наближати ся, підходити до паркану, що окружав містечко. Попереду наставили свої широкі пащі ляхькі гармати, а за ними блищала зброя німецької піхоти.

— Ади, Німців вислали на перший огонь, самим їм не спішить ся. — замітив котрийсь козак.

— Ну, певно жаль паньких голов, відають, що наші кулі не жартують. — сказав Семен.

— Вони прийдуть на готове, коли вже гармати та Німці справлять ся з нами. Тоді

вони, наче ті круки за стервом, злетять ся за добичю. — сказав старий сивий козак.

— Так, так! Тоді вже не буде так страшно, не буде чого бояти ся, а взяти все щось буде. Пани Ляхи не відтягають ся за помогти козацьким добром. — замітив иньший козак.

А тимчасом ляцькі війська підійшли вже до залів.

— Панове громадо, тепер будемо бити ся — сказав сотник. — бити ся не для того, щоби побідити, перемогти ворога, а на те, щоби згинуті по лицарськи, як на козаків пристало, щоби показати світови, як Українець умирає за вітчину. Щоби дати примір і прочим містам і цілій Україні як треба вмирати за рідний край, за свій нарід, щоби дати Українцям приклад, що тільки хоробростю й завзятостю спасемо ми нашу справу, що тільки тоді, коли кождий із нас у кождій хвилі буде готов умерти, голову покласти за вітчину, що тільки тоді добудемо певну волю й самостійність нашій дорогій Україні.

— Так, так, батьку! — загула громада — Всі поляжемо, а не дамо посоромити козацького імени.

— Гарно, панове! — відповів сотник. — Пушки готові, самопали й рушниці набиті? Пороху й куль є в кожного доволі, щоби як слід сплатити ся ворогови, заки наші буйні голови зложимо.

— Пушки готові, самопали й рушниці набиті, пороху й куль доволі, щоби не без пімсти умерти. — загукали козаки.

— Так гаразд! Уважайте-ж панове, щоби кождий із нас заки розстанеть ся з сим світом бодай тих дві-три ляцькі душі післав до пекла, чортам на сніданє, щоби не дармо полила ся наша козацька кров. А уважайте-ж і на те, братя, що чим більше прорідимо ляцькі війська, тим менше буде мати діла з ними

головне наше військо, тим лекше буде справити ся з ними батькови Хмелеви та полковникови Богунови. Тямте се!

— Тямимо, батьку! — відповіли козаки.

Пшиємський із своїми гарматами стояв уже напроти міста. Грізно стояли гармати, наставивши широкі дула на паркан та на людей, що стояли за ним, наче говорили-грозили їм: Ось пождіть, хвилька, й з троїстого, дубового паркана а відтак із вас і сліду не буде!

Ось Пшиємський вже й приказ дає. Вітер доносить його до козаків:

— Стріляй, мір у паркан! — кричить він і шаблею дає знак.

І в одній хвилі загуділи ляцькі гармати, засвистіли ворожі кулі продираючи собою воздух та не вдарили в паркан, не зачіпили нікого з обляжених, перелетіли понад їх головами й вбили ся в землю.

І засьміяли ся обляжені, почали глузувати з невмілих ляцьких стрільців.

— Адіть, як вони влучно ціляють! Ну, стрільці, хоч сядь тай плач.

— Егеж, ціляти се не пироги з миски хватати.

— О, до сього то вони здатні.

Гей, панове, а покажім як то стріляеть ся, як ціляти треба. — покликнув сотник і махнувши шаблею крикнув: — Стріляй!

І в туж мить кинули ся козацькі гармаші до гармат, в туж мить заблисли гарматні льонти, в туж мить загуділи козацькі гармати, засвистіли козацькі кулі.

І коли дим встелив ся побачили обложенці, що одна ляцька гармата перевернула ся, двоє чи троє люда лежало вбитих, а кількох ранених вило ся з болю.

— Добре, хлопці! — гукнув сотник. — Не змарнували ви куль і пороху! Добре! Набивати наново гармати.

— Ось так ціляють наші, вчіть ся в нас, Ляхи. — чванили ся козаки.

— Не треба нам у вас учити ся, вміємо й самі. Ось побачите яку вам лазню справи-мо — відкрикнув Пшиємський, лютий ізза першої невдачі. А ляцькі гармаші уставляли тимчасом гармати. Уставили. І знов дав Пшиємський приказ. Знов загуділи ляцькі гармати, знов засвистіли кулі та тепер уже не даром. Ляцькі кулі вдарили в троїстий паркан і пробили його. В однім місці паркан не видержав й повалив ся з гуркотом до долу, лишаючи за собою чималий отвір.

Побачив се полковник німецької піхоти Штравс й крикнув на своїх:

— Форвертс! Через рів на вали, отсим отвором в містечко! — командував він вказуючи шаблею на сьвіжий отвір.

— Стріляй. — дав приказ сотник Олександренко! — Гармати, самопали, рушницї в рух!

І знов заревіли козацькі гармати, а враз із ними загреміли самопали, затріскотіли рушницї — на привіт Німоті.

І покотило ся кількох Німців до долу. Та се не спинило їх. Наче та комашня перла ся Німота наперед. Ось уже над ровом, ось уже почали перескакувати глибокий рів. Кількох передних не досягло другого берега рова й упало на спід його. Але й се не спинило піхоти. Одні за одними перескакували жовнірі рів і проломом у паркані вдирали ся до міста. За кілька хвиль увесь відділ був по тім боці рова. З криком кинули ся вони на козаків з добутиими мечами. А полковник Штравс попередю разураз накликав:

— Форвертс, форвертс!

Та не дармували й козаки! Й вони відложивши рушницї та самопали кинули ся на

ворога з голими мечами. Почала ся завзята боротьба.

З пів години тревала обопільна січа. По обох боках було вже чимало вбитих і ранених. А боротьба вела ся дальше. Мечі перехрещували ся, дзвеніли, крик змагав ся.

— Гей, панове козаки, панове громадо! — не встояти нам тутечки довго. Іх більше: Всі на замок! Тамечки не так скоро справлять ся з нами, відтам не зараз дамо ся їм. Від там доброго ще чосу задамо їм заки всі розпрощаємо ся з сим сьвітом. На замок!

І на очах ворогів, в найбільшому порядку почали обляжені переходити на гору, на замок. На самому кінці йшли збитою лавою, плече об плече козаки з мушкетами в руках . . .

І на очах ворогів перейшли зводний міст та ввійшли в мури замку.

Підняв ся міст, замкнула ся брама.

Все те склало ся так скоро, так нагло, що вороги ще й отямити ся не встигли з дива, як із за мурів замку посипали ся вистріли на їх лави. Се й привело ворогів до тямки.

— На замок, на замок, форвертс! — командував крикливим голосом Штравс.

Піхота почала вдирати ся на замкові вали. Та тут посипало ся на неї каміняче, полився кипяток, горяча смола, а й кулі зза мурів не переставали свистати.

І чимало піхотинців, чимало Німоти покотило ся до долу, в рів глибокий, стручаючи собою й тих, що стояли поза ними.

Лави напіраючої піхоти змішали ся, жовнірі почали подавати ся.

— А що, панове Німці, смакують вам наші козацькі гостинці? Хочете ще? — глузували обляжені.

— Як хочете, як вам до смаку наша

страва так просимо ми не скупі, почастиємо вас до волі. — говорив Семен.

— Не страшні нам ваші почастунки — кричав Штравс. — Ось побачите як ми вас почастиємо!

— Багато ще вас, клятві Німці, піде до чорта в зуби заки вспієте взяти замок! — відрубали йому козаки.

Штравс не відповідав уже але звернувся до своїх жовнірів та почав їх підганяти.

— Гей, голото, — кричав він до своїх жовнірів — голото, кого ви налякали ся? тіві горсточки, що там за мурами скрила ся! Наперед на вали, на мури! Нині мусимо їх узяти Інакше нема нам чого й показувати перед лице вельможного пана гетьмана, нема чого вертати в табор. Форвертс!

І піхота подала ся знова на вали густою лавою. Козацтво й прочі обляженці не переставали частувати ворогів кулями, камінюками та кипятком. Чимало Німців найшло смерть чи то від козацьких куль, чи від иньших ударів з їх сторони. Бо й удари камінем та цеглою не падали марно а здебільша теж вдаряли смертельно й наносили чималі страти нападаючим. Та сі страти не спинювали вже ворога Німота принукувана накликами полковника Штравса дерла ся, лізла на вали неначе тотя комашня й не зважаючи вже на падаючих товаришів.

— Ну, панове братя, — каже сотник — прийшла вже наша остання година. Нікому з нас тепер нема що й думати про спасенє свого житя. Вороги неначе ті джмелі пруть ся до міста й не сила наша поздержати їх! Наше завданє, щоби, заки сами розпрощаємо ся з сим білим сьвітом, як найбільше ворогів переслати на той сьвіт. Тож кождий бери в руки, оружє яке хочеш і яке можеш і бий ворога доки тобі сил стане. Попрощаймо ся, братя в останне й до діла.

І всі почали пращати ся. Чоловіки, пращали ся з жінками, батьки та матери з дочками та з синами, брати з сестрами, свояки з свояками, пращали ся й чужі з собою. Усі пращали ся на віки, й просили один у одного, щоби простив йому, коли хоча чи нехотячи заподіяв йому що немилого, прикрість яку вчинив. І всі прощали собі свої провини, знаючи, що небаром прийдець ся всім їм стати на суд перед найвисшим Суддею.

Сотник попращав ся з жінкою, з сином і малим Андрійком та з дочкою й зятєм і з прочою родиною та з свояками й з знакоми, що були поблиско. Ганна обняла Семена за шию й заридала на весь голос. Заплакали й обі старі матери дивлячи ся на молоду пару що так не довго довело ся втішати ся їм своїм молодим житєм. І всі довкола з сумом глибоким та щирим співчутєм споглядали на молодих, що їм би тільки жити та житєм втішати ся а тут приходить ворог, наче ястріб той і нищить їхне весняне щастє. Всі посумніли глядячи на молодят. Тут й там роздали ся тихі, придушені а то й голосні плачі жіночі. Та й чи то вони одні, Семен та Ганна, ненаживши розстають ся з житєм та щастєм молодим. Богато нині пропаде жить молодих, багато надій нездійсненних, багато мрій розвієть ся, ой богато! Ось там оподалік друга молода пара обнімала ся в останнє.

— Прощавай, Галю! Не довело ся нам побрати ся, в купі пожити. Така вже наша доля!

Дівчина з голосним риданєм кинула ся в обійми козака.

— Гнате, Гнатику! — лебеділа вона, більше й словечка не могла промовити.

А тимчасом ворог знова пер ся, вдирав ся на вали, на укріпленя замку.

— На ворога, панове на ворога! — накликав сотник. — До пушок, до самопалів.

І в сій хвилі гримнули пушки, гукнули козацькі самопали, кидаючи градом куль на ворогів. знов кількадесятъ ворогів покотило ся до долу, в рів глибокий. Та се не здержало вже ворогів, вони не подавали ся. Вони бачили що противників не багато й на вманя перли ся на вали, дерли ся навіть по трупах упавших товаришів. А тимчасом і Пшиємського гармати не дармували. На мури замку летів град гарматних куль, росипав насипи, розшарпував на шматки тіла козацьких пушкарів, проріджував і прочі козацькі та міщанські ряди.

Та не меньше завзятою була й оборона. Козаки разураз стріляли з пушок, з самопалів та рушниць і теж чималі пробіли робили в ляцьких рядах. Але їх, Ляхів щораз більше! Що раз то нові сили прибувають, які Потоцький шле в підмогу німецькій піхоті, бо бачить здалека, що вона вже доволі проріджена. А німецька піхота сеж його найкрасше військо, то шкода йому її. Скріплені новими силами ляцькі війська пруть ся навманя на мури. Вже чималий відділ вдер ся на гору, вже на мурах! Та не довго втішали ся здобутим місцем.

— Семене, — каже сотник — з десятима молідцями йди проти них і випри їх відсіля.

І Семен з десятима завзятцями кинув ся проти Ляхів. За ним подала ся й Ганна теж із шаблею в руках. Як вітер той кинув ся невеличкий відділ козаків на ворога. Семен поперед у й рубає аж іскри скачуть від ударів меча о ворожі панцирі. Не видержали Ляхи козацького напору й подали ся, але не вийшли ціло. Двацять Ляхів лягло трупом а других тільки було ранених. І всі і трупи й ранені полетіли до долу, козаки поскидали їх з му-

рів. Але й невеличкий козацький відділ зменьшився. Двох із них Іван Зимний та Ярема Самолюб наложило буйними головами, а Гриць Романенко й Петро Шкільний одержали важкі рани. І Семен, трохи не пожив смерти від ворожої шаблюки, так Ганна підоспіла йому з помочію й заки клятий Німець вспів завдати удар Семенови, сам покотився до долу від влучного удару Ганниної шаблі.

Та ледво скинули козаки одних із мурів як уже нові ляцькі сили почали пертися туди наче та комашня. Бачить сотник, що вже недовго обложенцям вдержатися на мурах, що рушниці й самопали вже не багато допоможуть й крикнув на весь голос:

— До ручного бою!

Почувши приказ сотника, козаки відложили рушниці й самопали й добувши шабель з голими шаблями кинулися на ворога. Почалася січа, різанина почалася. Німців, а за ними й інших ляцьких військ щораз більше вдиралося на вали. Ніхто вже не спиняв їх. Борба велася на замковій подвір'ю, в різних місцях.

Найзавзятіша борба, найлютіша січа ведеться вколоті сотника. Сотник рубав раз-ураз на всі боки. Падуть від його меча, від його сильних ударів вороги як трава під косою як снопи встелюють землю. Біля сотника б'ється не менше завзято, Семен а біля нього його молода жінка Ганна. І обидві матери сотничка й стара Чмутиха й вони теж тут, і їх руки не дармують. Навіть десятилітній Андрійко й він наскільки його сил стане, бореться.

Усі б'ються хоробро, відбиваються завзято. Та не дають пардону й роззвірені вороги. Попереду них полковник німецької піхоти Штраус. Він догадався, впізнав, що там де найзавзятіша січа ведеться, що там б'ється

сотник козацький! Штравс крикнув на жовнірів:

— Туди рушай! Отсього козака живцем в полон узяти, конче! Се сотник! Такий приказ від ясновельможного!

Жовнірство кинуло ся туди збитою лавою. Попереду сам Штравс.

Побачило козацтво, що було кругом сотника, що ворог лавою преть ся туди й собі стануло лавою проти ворога.

— Сотнику, — кричить Штравс — піддай ся! Бачиш чей же, що вам нема ратунку.

— Красша смерть ніж неволя! — крикнув сотник і з мечем кинув ся на Штравса. Але жовніри заслонили його й замість Штравса покотило ся кількох иньших жовнірів до долу...

Але й Штравсови нема спокою. Ось козак Гнат завзяв ся на нього. Мечем пробиває він собі дорогу крізь мур грудий німецьких жовнірів. Ось уже й дібрав ся до нього, а за ним його любка, чорноброва Галя, з косою в руках. Тепер би вже й не пізнав у ній тої лагідної, ніжної дівчини, що з туги за милим вмирала. Чорні її очи палають огнем завзятя, горять жаждою пімсти. Коса в її руках не спочиває, а на всі боки роздає смерть і рани ворогам. Ось Гнат уже замахнув ся шаблею на полковника Штравса й булаб покотила ся до долу полковницька голова, та він в час відхилив ся й рубнув шаблюкою наперед себе. Шабля розчерепила буйну голову Гната на двоє й повалив ся молодий козак, зливаючи рідну земельку своєю кровю. Та не пішло се безкарно Штравсови. Відплатила ся за козака його любка. Галя побачивши, що впав її любий кинула ся з косою на Штравса й замахнувши нью відтяла відразу його голову. Покотив ся Штравс, падаючи на Семенового трупа! Розлючені жовніри кинули ся з шаблями

а дівчину. Та не зараз ще вдало ся їм поважити її. Не одного Німця позбавила ще життя Галина коса й не одну ще рану завдала. Та в кінці таки перемогла більшість і Галя, порубана, посічена повалила ся до долу побіч милого свого.

Ось так нестало полковника Штравса та се не здержало боротьби. Знов прибули нові сили Ляхам й вони ще завзятійше наперли на козаків. Та се вже не була правильна боротьба. Кождий бив ся на свою руку.

Ще тільки вколо сотника ведеть ся яка така правильна боротьба. Знов якийсь старший із своїм відділом накинув ся на сотника. Його шабляка рубав на всі сторони, задаючи смертельні удари. А й прочі козаки, окруживши сотника не дармують, рубають. Дзвенять шаблі об ляцькі шоломи, та о панцирі їх сталеві! Падуть ляцькі трупи, але й козаків убуває, щораз то менше їх. А Ляхам у поміч сьвіжі приходять сили...

Із двох соток козаків, що були коло сотника нема вже й двацятки. А сотник все ще не мав ні одної рани, хоч і як не щадить себе, в найнебезпечнійші місця кидаєть ся. Щадять його вороги.

Але не щадять товаришів сотника Олександренка. На Семена, що бив ся зараз біля сотника, накинуло ся трьох Німців із голими шаблями. Не о Семена їм ходить, а о його жінку, о Ганну. Її хочуть вони взяти в полон. Зміркував се Семен, зміркувала й Ганна й обоє завзято відбивають ся від напасників. Очі молодиці стрічають ся разураз із зором чоловіка. І читає Семен в очах любої жінки: „Милый мій, не дай мене на поругу ворогам, оборони мене!“ І відповідає їй зір милого: „Недам тебе, мила, ворогам на поругу! Радше вбю тебе сам, власною рукою, а не дам живцем ворогам на поталу! Будь спокійна, кохана моя!“

І вона читає сю відповідь, розумів її тай зноваж таки зором дякує йому.

Та не довело ся Семенови оборонити жінку! Ось ратище одного Німця вбило ся глибоко в лицарську грудь Семена. Сильною струвою вдарила червона кров козацька, обливаючи ворога. Й повалив ся Семен неначе той дуб підтятий...

— Прощай, Ганю, прощай, мила моя! Не давай ся... — сказав ще падаючи й духа Богу віддав...

Ганна не давала ся. Що сили мала, відбивала ся мечем. У поміч підоспів їй брат Андрійко. І він рубав шаблею своєю що його сили. Та не довго довело ся йому боронити сестру. Якийсь драгун підняв його на спис і не стало малого сотниченка. Навіть не зойкнув. Не довго вже й Ганна боронила ся. Але й польським жовнірам не вдало ся взяти її в полон. Чиясь куля, не в неї мірена, поцілила її в саме серце й вона, наче підкошена цвітка, похилила ся на трупа свого Семена...

А біля сотника боротьба все ще не устала. Впала вже його жінка, впала й Семенова мати а він усе ще стоїть немов лев той! Відбивається й відбивається. А біля нього ще лиш усього пять чи шість козаків шаблями рубав. Та все таки не зараз ще було би вдало ся Ляхам узяти в полон сотника, а може би й не взяли були його, може би й не дав ся живцем у руки. Але ось побачив, що впала його донька його Галя одначка й метнув ся туди лишаючи за собою козаків. І старий козак не видержав, щоби не похилити ся над дочкою та не попрощати доччинного трупа в останнє. Він станув не зважаючи на ворогів, біля трупа на вколішках і поцілувавши дочку в чоло, сказав здержуючи слези:

— Прощай, Ганю моя, прощай люба дочко Не довело ся тобі довго пожити з милим

твоїм, не довелося й мені справити вдруге красивий весільний пир, як то я обіцяв ся був! Така вже твоя доля! Прощай, на тім світі побачимо ся. Там уже не розділять нас ні Ляхи, ні інші вороги! — І не видержав таки, заплакав старий сотник.

Зкористали з того вороги!

— Живцем його взяти, вьжють його! — кричить якийсь ляцький старшина. Двох дужих ляцьких жовнірів накинуло ся на нього ззаду й ухопили за руки. Се опамятало сотника. Він зірвав ся на рівні ноги й старав ся висвободити з ляцьких обіймів. Та дарма! Жовнірам підоспіли інші у поміч й по короткій борбі по короткім змаганю звязали його.

— Повести його в табор! — дав приказ старший. І жовніри повели його. Що йно теперечки замітили козаки, від яких сотник був віддалив ся, що сотник дістав ся в полон.

— Гей, братці, батько в полоні. Ляхи взяли батька в полон! Мерщій відбивати його, — крикнув один із трьох козаків, що ще лишили ся були в живих і завзято відбивали ся від ворогів.

І всі три кинули ся в сторону, кудю вели звязаного сотника. Та не довелося їм дістати туди, не довелося відбити батька. За далеко вже його відвели були, а тут треба було перебити ся крізь цілі лави Ляхів, які теж не дармували. І оден з трьох завзятців повалив ся таки зараз. Ляцька шабля розчерепила йому голову. Другого вскорі повалила ворожа куля, що вбила ся в саме чоло. Лишив ся лише один. Але він усе ще не дав за, вигране, пробивається крізь ляцькі ряди. Аж тут куля з ворожого мушкета й вдарила козака в ногу та розторошила її. Похилив ся козак.

— Будь вибачний, батьку, не довелося мені відбити тебе з ворожої неволі! Ех, коби

хоч яка така рушниця, післав би тобі кулю й бодай так увільнив із ляцької неволі, не дав тебе Ляхам на глум, на посміховище. Так не ма й ніщо не вдію... — говорив козак до себе-прилягаючи на землі, бо ранена нога не позволяла стояти й на вколішках. В тім надлетів попри раненого козака шляхтич на кони. Козак підняв ся й вмить устромив коневі шаблю в груди майже по рукоять. Кінь повалив ся на землю, придавлючи собою їздця. Козак підвів ся ще раз і замахнувши ся шаблюкою відрубав шляхтичеви голову. Відтак узяв його рушницю та підвівши ся на силу спертій на неї, дивив ся в сторону кудою вели були сотника. Та сотника вже не видно було.

— Нема вже його, повели! — говорив козак до себе. — Не визволив... така вже знати Божа воля... Але я сього ворогам не дарую, відплачу ся... добре що маю рушницю...

Й прилягши знова на землі почав набивати рушницю. Набивши її стріляв у громадки ворогів... Та не довго вже лунали його вистріли. Від упливу крови ослаб козак, руки опали не могли вже й курка рушити, рушниці підвести, в очах потемніло й зімлілий козак спустив голову до долу...

А тимчасом борогьба в замку тут і там вела ся дальше. Але лиш поодинокі боронили ся козаки й козачки.! Всі бороли ся до останної каплі крови, ніхто не просив помилування у ворога, в якого руках був уже цілий замок. На знак, що замок здобутий Ляхи ввісили з нього свою хоругву.

Побачивши на триліському замку ляцьку хоругву, Ляхи, що були в таборі, подали ся й собі туди. Одні подали ся на замок, а другі розбігли ся по місточку (сих було багато більше) рабувати й розбивати, що дасть ся.

На замку козаків уже майже не було. Сливе всі вже поклали свої буйні голови за

рідний край, за рідний народ й вскорі там затихла всяка боротьба. Ляхи стали самотніми панами замку.

Їже лише в місті вела ся подекуди боротьба. А били ся тут здебільша тільки старі діди з козаків та з міщан, били ся жінки, що лишили ся були в місті, а навіть старші діти. Били ся вони то одним то по кілька, але били ся завзято. Ніхто не здавав ся живцем у ворожі руки. А вороги валили цілими гурмами, то по кільканацять, то по кількадесять, а то й по сто йшли на одного, на двох.

І що-раз менше видніло козацьких шапок, щораз то менше сивих козацьких чубів, що-раз то менше й інших мешканців Триліс.

А довкола воюючих шаліла пожежа, палахкотів огонь. Червоні язички полуміни розливали ся широко по будинках міста, по стріхах і по дахах. Горів замок, горіла церква, горіла радниця, попівство, горіло ціле містечко, горіли навіть вікові, товсті, як пивна бочка дуби, що росли довкола Триліс.

Шаліє пожежа, гогоче, палахкотить огонь. А серед того палахкотіння й гоготу лунають крики воюючих людей, розлягаєть ся брязкіт оружя, несеть ся плач дітей. З ставн та з обор несеть ся іржанє коний та рик товару і блеїт овець.

Полумінь пожару широко розсилає ясне світло, на небі заревом відбиваєть ся, ніч у день перемінює. А серед того моря ясної полуміни, під червоним заревом видніють воюючі люди, лискають мечі, блищить ся інша зброя.

Наляканий скот, котрому вдало ся вирвати ся з горючих ставн, вганяє вулицями не зважаючи ні на жовнірів ні на інші перепони.

Вулицями нещасного містечка, обліті червоним, кровавим світлом пожарного заре-

ва ганяють ся з голими шаблями за людьми розсатанілі польські жовнірі й польська шляхта. Ганяють ся вулицями, а де побачуть дім, що не впав іще жертвою пожару, кидають ся туди: чей вдасть ся щось забрати, зрабувати. І йде козацьке та міщанське добро, коли не огневи на поталу, то ворогам, Ляхам на добичу. Коли на обістю застали людей, кидали ся на них і убивали не розбираючи хто се: чи немічний старець, чи слаба женщина, чи невинна дитина. Малих дітей хватали розюшені ляцькі жовніри за ноги й розбивали їх головки об стіни горіючих хат. І невинна діточа кров оприскувала стіни й землю й мішала ся з мозком, що вискакував з розбитих голов.

Ось відділ зложений з кількох шляхтичів та жовнірів увігнав ся в один із завулків, при яким стояло просторе обісте, знати багатого якогось козака або міщанина, бо й хата гарна й господарські будинки чималі. Якимсь дивним дивом огонь ще доси не захопив обістя. Мабуть густий та широкий сад заслоняв її від пожежі тай ріка, що плила попри саме обісте з одного боку. Війшовши на обісте, шляхта й жовнірі кинули ся просто до хати. Та тут на порозі входових дверей зустрів їх старий, старезний дід з довгою сивою бородою й із сивою козацькою чуприною з набитою рушницею в руках. Одної ноги в нього не було. Десь у поході на невірних полишив її. Заступала її деревляна милиця. Біля нього стояв великий, чорний, кудлатий пес і грізно сьвітив очима та щирив білі гострі зуби. Шляхта кинула ся до старця, з голими мечами, та не успіли ще й гаразд наблизити ся, як старець підніс рушницю й роздав ся вистріл. Вмить проводир ляцького відділу повалив ся до долу прошитий влучним вистрілом старого козака.

— Ах ти, гайдамацьке кодро! — закричали Ляхи — ти ще важиш ся проти нас виступати!

І кинули ся на нього. За хвилю старий козак зросив своєю кровю сьвяту земельку, за хвилю порубаний, посічений повалив ся до долу. Тут почув ся гаркіт собаки. Вірна собака побачивши, що її пана вбили вороги, кинула ся на найблизшого шляхтича й вбивши ся пазурами в його тіло, вхопила зубами за горло й перегризла його. Все те стало ся так скоро, що шляхтич не мав часу й зойкнути й як довгий повалив ся до долу. Але й собака заплатила житєм за свою вірність. Якийсь жовнір перетяв її шаблею на двоє. І впав вірний товариш у ніг свого неживого пана. Переступивши трупів, що впавши біля порога, загороджували вхід, Ляхи ввійшли в хату. Тут було троє дітей. Одно іще в колісці, а двоє може чотиролітний хлопчик та шестилітна дівчинка сиділи в куті та дрожали з страху й тревоги. Жовніри й шляхта кинули ся до них. Та дівчатко зірвало ся й вивіркою вибігло з хати. Один з жовнірів ухопив дитину з коліски й кинув її з розмахом на землю та почав топтати по ній важкими чобітьми. Другий знова вхопив хлопчика за ноги та кілька разів вдарив ним до дубової лави. І розприскала ся голова дитини, та жовнір тим не вдовольив ся, він почав рубати мале тіло шаблею на кусні. Прочіж жовніри й шляхта кинули ся грабувати. Одні розбили скриню й стали викидати з ньої все на долівку та розбирати між себе, другі розбили двері від комори й вдерли ся туди та забирали що дало ся взяти.

А тимчасом дівчатко подало ся до пекарні й тут ухопивши горня та набравши в нього жару, мерщій вибігло в сїни та по дра-

бині видістало ся на стрих. Тут узявши сніпок соломи дівчинка розвела огонь й почала розкидати горючу солому попід стріху. І не задовгу хвилю усю стріху обхопила сильна полумінь. Тоді вона збігла на долину й замкнувши сінешні двері хотіла й тут розводити огонь. Та напасники побачили, що хата в огни, вибігли до сінній, а розбивши двері, на двір. Дівчинка скрила ся в саді, в високім буряні. А панове шляхта й жовніри з чималими клунками на плечах пішли дальше рабувати козацькі та міщанські обістя.

І скрізь по місті бушували ляцькі ватаги рабуючи та розбиваючи. А червоне зарево пожару присьвічувало м у їх розбишацькому, кривавому ділі.

Зійшло сонце й лагідним ранішнім промінем озарило земленьку. І вся природа збудила ся до нового життя. Трави й зіля, обвантажені холодними каплями роси, весело купали ся в тепленькому соняшному проміню відбиваючи його в росяних каплях. По гаях і лісах та по полях пробудили ся пташки й співом-щебетом витали гарний літний ранок. Усе, що жило втішало ся сонцем ясним та теплим, ранком чудовим...

Та Триліс уже не було. Де ще вчора пишали ся гарні білі хатини-мальованки, в зелених садках та ріжноцвїтих квітниках потопуючи, нині видніли лиш купи згарищ, лиш обгорілі стовпи сторчали з хат та будинків і з садів зелених. А на пожарищі, на руїнах хат валяли ся трупи козаків і міщан, їх жінок та дітей. Між ними лежало й чимало трупів ляцьких напасників. Тут і там палахкотів іще пожар, догорювали хати й будинки, котрих огонь не встпів іще за ніч знищити. Нікому не було гасити його, нікому й на гадку се не приходило.

А хиже ляцьке жовнірство не кидало ра-

бунку і розбою. Йому було мало сього, що ціле містечко пішло з огнем, мало було того що вибили всіх жителів, більше двох тисяч. Не маючи вже в містечку ні що рабувати, ні кого вбивати кинули ся ляцькі жовніри й шляхта благородна на околицю на сусідні хутори та загороди й дальше розбивали та рабували. Вони ганяли ся й по лісах та болотах і вбивали кожного Українця, якого тільки надибали. Але й тут не легко їм приходило ся. І тут Українці воліли гинути чим здавати ся у ворожий, у ляцький полон. І вони завзято били ся, били ся до останньої каплі крови. Відвага українських жінок дивувала Ляхів і вони в озвіренню вбивали кожду жінку, говорячи проміж собою :

— Се не жінки, се чоловіки поперебира-ні за жінок.

І скоро не стало не лише в Трилісах але й в околиці ні одної живої душі. — Як козаки так і міщани, як хуторяни так і селяни, як жінки так і діти — усі, усі принесли своє життя в жертву дорогій Україні, пролили свою кров за її волю, за волю рідного народу.

А Ляхи тішили ся, раділи. По зруйнованих домівках та хуторах понабирали силу всякого добра, гроший, худоби хліба та напйтків усяких.

— О, Господи, який ти милосерний — говорили Ляхи. — Нам приходило ся вже з голоду загинати, а тут дістали ми і мяса і хліба і напйтків доволі.

Ляхи бенкетували на руїнах українського містечка.

Як добре розвидніло ся пішов Пшиемський і інші старші до намета гетьмана Потоцького здавати рапорт. Потоцький радий привитав їх.

— Не бачу пана полковника Штравса між вами, ранений може тяжко, чи може згинув?

— Згинув, ясновельможний пане гетмане, якась баба, кажуть, зарізала його косою.

— Баба?! Овва, не лицарська смерть! — сказав Потоцький.

— Богацько наших найшло смерть з рук українських жінок. Вони били ся наче львиці! — замітив Пшиємський — Ніодна не дала ся взяти живцем у полон.

-- Ага, щодо полонників, багато їх взято? — спитав гетьман Потоцький.

— Ані одного. — замітив котрийсь із старших. — Ніхто не просив пардону, ніхто не здавав ся.

— Якто навіть сотника ні, яж казав живцем мені його доставити. — лютив ся вже Потоцький.

— Сотник полонений! — відповів ротмістр, Казів вуйко. — Підступом узято його, ззаду зайшло двох наших силачів і вхопивши за руки звязали.

— Як так, то добре, — відповів Потоцький — зараз таки відбудеть ся вовнна рада, котра засудить його на смерть. І нині ще покараєть ся його смертю для прикладу, на пострах, щоби другі шизматики знали, що значить бунтарити.

— Нема кому дивити ся на казню, бо всіх жителів і в Трилісах і в околиці ми вирізали. — замітив котрийсь старший.

— Ніщо не шкодить. Хоча й ніхто не бачити-ме, то вістка про казню розійдеть ся дальше по Україні! — відповів Потоцький.

Коло полудня забубнили бубни, заграли труби в ляцькому таборі. Скликали військо на майдан, де мали карати смертю триліського сотника Олександренка, що один одинокий із

усіх Трилісян Ляхам у неволю живцем попався. Ось і вивели нещасного на майдан. Ішов повільним кроком, з руками звязаними назад, з головою звіщеною до долу. Сум заляг його душу, коли побачив на місце гарного, цвітучого й кипучого житем містечка одну велику руїну, одно пожарище страшне та сумне. Печаль обняла його душу, коли згадав на товаришів оружя, що враз із ним отут вчора ще боролися. Всі вони полягли чесною козацькою смертю з зброєю в руках, полягли за рідний край за нарід рідний. Всі, всі! Ніхто не лишився, ніхто не попався ворогам на поругу. І жінка й дочка його полягли в борбі. Навіть любий мізинчик його, Андрійко малий і він поляг у бою з оружем в руках. Тільки йому, старому сотникови доля інакше судила. І жаль, важкий жаль огорнув його душу, що не довелося йому, як усім прочим його товаришам, згинувти славною смертю в бою, у борбі за рідну Україну, а прийдесться згинувти соромною смертю на палі. Та ні! Чого сумувати?! Прецінь Господь наш Ісус Христос теж згинув повішений на хресті, теж терпів наруги від ворогів! За рідний край, за рідний нарід ніяка смерть не страшна, хоч би й найсоромніша!. І старий сотник випогодив чоло й гордо підніс голову.

Привели його на місце страчення. Довкола місця, де стояв вбитий залізний гострокінчастий пал, товпила сила силенна всякого ляхського війська й шляхта польська. Біля пал стояв кат з засуканими рукавами й враз із помічниками ждав на свою жертву.

Прочитали сотникови засуд:

— За те, що поважився ставити опір проти війська його королівської милости, за те що бунтував мешканців містечка Триліс проти його милости короля Івана Казимира,

засуджуєть ся Богдана Олександренка, як бунтівника на кару смерти на палі.

Сотник спокійно слухав засуду, а коли покінчили читати, випрямив ся й сказав голосно :

— Я радий, що мені довело ся понести мученицьку смерть за рідний край і за мій дорогий нарід. Але вас, Ляхи, не мине кара за руїну України. Богу дякувати є ще кому пімстити ся й за наше містечко й за всі нещастя, що ви нанесли на наші землі. Живий ще батько Хмельницький, живий і наш полковник Богун! Відплата, кара не мине вас й не довго прийдесть ся вам ждати на неї! Не довго прийдесть ся вам ждати на се, як славне козацьке військо візьме знова перевагу над вами, напасники, й сьвяткувати-ме славно побіду. Недалекий уже час, коли козацька шабля пригадає вам Жовті Води та Корсунь. І тебе, гордий та пишний, пане Потоцький, твою сиву голову хто зна чи не більший жде сором, як під Корсунем! — сказав сотник Олександренко й випрямившись бодро подав ся в сторону, де на нього ждав кат.

Потоцький аж ногами затунав із злости, аж запінив ся! І мав чого! Бож козацький сотник нагадав йому найбільший сором, який стрівув його в його житю. І доси не міг він забути, як то козаки під Корсунем одягли його були в свитку, а Хмельницький на втіху козакам посадовив його був верхи на гармату. Козацтво й прочий нарід окружив його був, глузував та приспівував:

„Ой Потоцький, Потоцький,
В тебе розум жіноцький,
Не годиш ся ти гетьманувати,
Тому тебе треба було пану Хмельницькому
[віддати,
Поїдеш в Крим сирої кобилени жувати!“

Того сорому Потоцький не забув і доси. І тому, коли йому сотник пригадав на нього, він затупав із люті ногами, запінив ся й скричав:

— Мовчи, хаме, мовчи! Скорше, скорше на паль із ним!

І кат із помічниками вхопили сотника тай потягли до палязь..

Довго, довго мучив ся старий козацький сотник на палі, та вороги не почули ввесь час ані одного стону, ані одного зойку з завзятих козацьких грудий....

X.

Ранним ранком шляхом, що вів до Винниці плів ся доволі старий уже селянин. Ішов босий, у старій подертій полотнянці. В руках у нього був грубезний костур. Ішов поволи, ледво ногами волік, знати шмат дороги перейшов уже.

Вже було добре з полудня, коли він дійшов до брам Винниці.

— Чого вам тутечки треба, татусю, тай до кого йдете? — спитали в нього козаки, що стояли вартою на брамі, коли він просив їх, щоби впустили його до міста.

— До самого вельможного пана полковника! — відповів селянин.

— А чого вам у полковника треба? — питали козаки в нього.

— Я приходжу в посольстві.

— Від кого?

— Від покійного триліського сотника.

— Від покійного в посольстві? Чудно? Та ходім. — сказав один із вартовних козаків. — Я поведу вас до вельможного.

І вартовик подав ся враз з селянином до замку. За хвилю впинили ся вони перед замковою брамою. Козак переговорив ся з замковою вартою й за хвилю впустили обох у замок.

У замку відбувала ся саме полкова рада, коли полковника Богуна звістили, що прийшов селянин із Триліс.

— Із Триліс? Значить від сотника Олександренка. — сказав полковник. — Певно в якійсь военній справі. Покличте його сюди

За хвилю ввійшов селянин й поклонив ся полковникови й прочій старшині.

— Ви, татусю, з Триліс?

— З Триліс, вельможний пане полковнику і батьку наш.

— Шмат дороги пройшли ви, татусю!

— Егеж, три дні з накладом ішов.

— Щож там? Та передусім чи маєте порученє до мене самого, чи можете його сказати при всіх.

— І перед цілою Винницею можу говорити. Я приходжу в посольстві від покійного триліського сотника...

— Від покійного триліського сотника?! Як то?!

— А так, що з Триліс уже лиш згарища, Ляхи зруйнували, людей вибили до одного, пана сотника взяли в полон і посадили на паль...

— Так?! — сказав полковник сумно. — І отся сумна вістка то вже все, що ви нам приносите?

— Ні, вельможний пане полковнику, ще не все! Я був при тім, як казнили пана сотника. Я не триліський, а прийшов із Ляхами як полонник. Та триліські козаки спасибі їм визволили мене. І я був в Трилісах та бив ся враз з мешканцями. Колиж Ляхи здобули місто, мій бувший пан із відділом війська летів просто на мене. Я мерцій скрив ся в саді одної з загород, бояв ся, щоби знов не прийшло ся панщини робити. А що був сильно змучений то в саді й заснув. Збудив ся аж

на другий день уже під полудне, так твердо спав. Збудили мене крики й гамір та труби. Я підвів ся й глядів кріз пліт. Бачу на майдані повно ляцького війська. Чую, двох жовнірів, що стоять біля самого плота говорять із собою. „Чого то нас зізвали на майдан?“ — питає один жовнір. „Як то ти не знаєш? Таж триліського сотника будуть казнити, посадять на паль. А ось і ведуть уже його!“ відповідає другий жовнір. Я мерщій приник до плота й крізь діру став дивити ся. Тай справді побачив, як вели сотника...

Полковник Богун пильно слухав оповідання старого, а тут перервав:

— І ви бачили, як сотника посадили на паль.

— Бачив.

— І щож?

— А щож, сотник умер як на козака пристало. Ані одного стону не почули Ляхи з його лицарських грудий. Тільки нім посадили його на паль, скрикнув: „І нема кому донести полковникови, що ми сповнили свій обовязок, сповнили його приказ!“ Тоді я постановив собі в душі донести про все тобі, вельможний пане полковнику. І осьтак я тут найшов ся...

— . . . в посольстві від покійного хороброго сотника Олександренка. — докінчив полковник. — Дякую вам, татусю, дякую вам.

Якийсь час сидів полковник Богун сумний, з похиленою головою, задумав ся. Та нараз підвів ся й звертаючися до зібраної старшини, яка теж під вражінем вістки й під впливом мовчанки полковника, мовчала промовив:

— Шкода, велика шкода лицарського козацтва! Та інакше годі було! Потішмо ся тим, що кров триліських козаків не даром

пролита! Неповинна кров родить местників, а й в тих, що лишають ся збільшає завзяте! Триліси дають нам примір, як треба стояти за вітчину. Честь і слава вам герої з Триліс! Ваша пам'ять не загине, поки хоч одно українське серце бити-меть ся. А нині, я присягаю вам, що не спочину, поки не пімщу на ворогах, на Потоцькім вашу смерть!

— Всі, всі присягаємо! — загомоніла кругом старшина, добуваючи шабель.

Конець.